

Tartalom

LADIK Katalin: Gólem (regényrészletek)	3
VISY Beatrix: A helyettesítés alak(zat)(j)ai Ladik Katalin regényes élettörténetében (tanulmány)	7

NÉMETH István: Csíramorzsák – Vers-csírák ■ Prózamorzsák. . . .	17
VÁRADY Tibor: Bánáti magyar történetek (dokumentumpróza) . . .	20
Svetislav BASARA: Regény Titóról (VÉKÁS Éva fordítása)	51

*

LENGYEL András: Az Amanchich-novellák névadója (Cholnoky Viktor poétikájának kérdéséhez) (tanulmány)	70
---	----

*

MAJOR Nándor: Az írótaborról (jegyzet)	77
BÁNYAI János: Mintha könyv lenne (Dormán László fotókiállításáról)	79

DÉVAVÁRI Zoltán: A Bácsmegyei Napló, Dettre János és az októbrista emigráció (tanulmány)	83
---	----

SZABÓ József: Balázs G. Árpád (emlékezés)	101
---	-----

REFLEXÍV TEREK

BARLOG Károly: What is Europe? (Végel László: <i>Bűnhődés</i>)	105
BÁNYAI János: Esszék, kritikák, tanulmányok tárolása (Spiró György: <i>Magtár</i>)	109
MÉSZÁROS Krisztina: Emlékek és vágyak labirintusa (Dunajcsik Mátyás: <i>Balbec Beach</i>)	113

*Dormán László fotóit a 60. Kanizsai Írótabor tárlatának anyagából
az MNT bocsátotta rendelkezésünkre*

A Híd honlapja: www.hid.rs

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása

A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

82+3

HÍD : irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat /
Főszerkesztő Faragó Kornélia. – 1. évf., 1. sz. (1934) – 7. évf., 15. sz. (1940) ; 9. évf., 1. sz.
(1945)– . – Újvidék : Forum Könyvkiadó Intézet, 1934–1940 ; 1945–. – 23 cm

Havonta

ISSN 0350–9079

COBISS.SR-ID 8410114

HÍD – irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat. – 2012. október. Kiadja a Forum Könyvkiadó Intézet. Igazgató: Németh Ferenc. Szerkesztőség és kiadóhivatal: 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić u. 1., telefon: 021/457-216; a Híd honlapja: www.forumliber.rs; e-mail: hid@forumliber.rs – A Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma által tudományosnak (M53) minősített folyóirat. – Szerkesztőségi fogadóóra kedden 10-től 11 óráig. – Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. – Előfizethető az Izdavački zavod Forum 840-905668-94-es számlára (broj modela 97, poziv na broj [odobrenje] 16-80250-742131-00-04-820); előfizetéskor kérjük feltüntetni a Híd nevét. – Előfizetési díj 2012-re belföldön 1200 dinár. Egyes szám ára 120, kettős szám ára 200 dinár. Külföldre és külföldön egy évre 60 EUR – Készült az Ideál Nyomdában, Újvidéken.
– YU ISSN 0350-9079

Gólem

Megharaptam a kézfejét. Erre nem volt felkészülve. Elsápadt. Üzenetem a testén keresztül érkezett hozzá, mert a teste – melynek már régóta nem ura többé – mindig megbízható médium volt számomra. Műalkotássá változtattam. Életre keltettem valamit, melyről soha nem lehetek biztos: netán nem fordul-e majd ön maga ellen. Elvégre a műalkotásban kell, hogy legyen valami önvészélyes.

Miután beköltöztem az Üvegező testébe, ezt a levelet diktáltam és íratam vele: „Mire e soraim Önhöz kerülnek, tisztelt Szerkesztőnő és névrokonom, én, az Üvegező, már nem fogok létezni abban a testi valóságban, amelyben megismert engem. Legkéjesebb titkomat árulom el most Önnek: végre megöltem névrokonunkat, a Művésznőt! Szinte szexuális kielégültséget érzek ettől, és nem bánom, hogy tettemért megbüntetnek az e világi vagy a másvilági hatóságok. A gyilkosság részleteiről személyesen számolok be nemsokára Budapesten.

Emlékeztetem, hogy mikor sok évvel ezelőtt – nagy lelki válságom közepette – Önhöz írt első levelemben segítségért bátorkodtam folyamodni, és Ön megtett mindent, hogy segítsen rajtam. Akkori lelki válságomat, mint Ön is tudja, az a bizonyos újvidéki Művésznő okozta, aki az én nevemet viselte, akárcsak Maga Budapesten. Lehet, hogy nem okozott gondot hármunk névrokonsága Magának, de nekem igen. Bármennyire is igyekeztem az évek során az Ön tanácsára kiírni magamból gondjaimat, ennek ellenére egyre csak növekedtek, és íráskészségem, amint levelem és a mellékelt írásaim is igazolják, továbbra is ügyetlenségről árulkodik. Nem tagadom, mindenekelőtt üvegező és képkeretező vagyok. Igaz, az utóbbi időben kezdtem tanulni az üvegművészetet, de ezt az eddig nyert tudást azonban sohasem fogom használni.

Kedves Szerkesztőnő, arra kérem, hogy a régi dokumentumokból, valamint a mostani levelemhez mellékelt kéziratokból és fotókból derítse

ki, vajon azzal rontottam-e el az életemet, mert azonosultam a Művész-növel, és az ő életét éltem egészen mostanáig, a fiam pedig azért hozott időnként vakmerő és téves döntéseket, mert kezébe adtam a *Gondolkozz és gazdagodj!* című könyvet? Talán oltalmazó anyai érzéseim váltak terhessé számára olyannyira, hogy emiatt megszakított velem minden kapcsolatot? Gondolhatja, mennyire szenvedek ettől, hiszen még azt sem tudom, melyik országban él. Bocsásson meg, hogy Magára zúdítottam gondjaimat, de nem tudtam máshoz fordulni tanácsért és segítségért.”

Már nagyon vártam az Üvegezőnőt. Ugyanis titokzatosan utalt rá, hogy jelentős események történtek életében, amióta nem találkoztunk. Mikor is láttuk egymást legutóbb? Lehet annak már több mint hat éve. Vagy talán még több is. Úgy eltűnt az életemből, akár a kámfor. Amilyen hirtelenséggel tört be az életembe a kilencvenes évek elején – teljesen felforgatva addigi szokványos mindennapjaimat – olyan hirtelen és titokzatosan tűnt el. Egyedül a nálam hagyott fényképekkel és levelekkel megtömött táskái és kartondobozai emlékeztettek rá, és azokra a viharos eseményekre épp-úgy, amelyek az ő megjelenése óta bekövetkeztek az életemben. Ahogy számos jelenség előre jelzi a villám közeledtét, akként az én életemben is borzongató előjelek sejtették, hogy egy fantom készül behatolni világomba. Az Üvegezőnő talán nem is egyéb, mint egy szellemi műalkotás, melynek nincs is benső tudata, és úgy jött létre az alaktalan tömegből, mint a kristály, örökké egyforma törvények szerint. Ki tudja? Vagy mikor fülledt napokon az elektromos feszültség a tűrhetetlenségig fokozódik, míg végül villámokban sül ki, vagy ahogyan a bűnös gondolatok felhalmozódását, melyek megmérgezik Budapest levegőjét, egy hirtelen kitörés követi, valami lelki robbanás, mint a természetben a villám. Az én világomban egy Üvegezőnő alakjában, melynek arcvonásaiban, viselkedésében a tömeglélek szimbóluma nyilvánult meg? Már évekkel ezelőtt felfedeztem magamban azt a kellemetlen képességet, hogy mindenütt intő, jelentéssel bíró formákat láttam, melyek álmaimban óriássá növekedtek, magamban pedig kínzó bizonyosság ébredt, hogy akaratom ellenére valami vagy valaki kiszívja a bensőmet, hogy fantomként alakot ölthessen.

Crrriii! Crrriii! Crrriii! Crrriii! Crrriii! Crrriii! Crrriii! Crrriii! Crrriii! Crrriii!

Az ajtócsengő szaggatott és éles hangja annyira megriasztott, hogy kezemből kiesett és apró szilánkokra tört a kristály borospohár. Feltápáskodtam a heverőről, és ajtót nyitottam. Az Üvegezőnő állt az ajtóban.

– Elnézést kérek a késésért – szabadkozott –, de itt, Budapesten, még mindig nehezen tájékozódok – hadarta, levegő után kapkodva. Ha nem

tudtam volna előre, hogy most kell érkeznie, nem ismertem volna fel, annyira megváltozott. Az ő arcán is meglepetés látszott, mikor meglátott engem. Hát, valóban én is megváltoztam. Elvettem tőle két bőröndjét, beljebb tessékeltem. Leült velem szemben, ellenfényben, háttal az ablaknak. Borral kínáltam, de csak vizet kért. Sokáig hallgattunk. Nézegettük egymást. Ziháló lélegzése és lelke között van-e összefüggés, kérdeztem magamban. – Ami neked megfoghatatlan lélek, nekem sűrű fal – hallottam gondolatait. – Megfoghatod-e a levegőt? Bizony mondom: meg. Csak amit hordoz, azt nem. Megiszod a bort és érzed a mámort. Megfoghatod-e a mámort? A lélek a bor. Ő hordozza a mámort. – Miután megnyugodott a lélegzése, megszólalt:

– Hát, igen, megváltoztam. Miként Ön is, kedves névrokonom.

– Ennyire lerí rólam? – kérdeztem kellemetlenül meglepődve.

– Majd ha kedve tartja, elmondja, mi történt magával, mióta nem találkoztunk – nyugtatott meg.

Valóban, nem volt kedvem most beszámolni az elmúlt évek történéseiről. Inkább megkérdeztem, mi járatban van, milyen esemény hatására látogatott meg, olyan sok év után.

– Én most a Helyettesítő asszony vagyok – mondta. – Egy idő óta én helyettesítem névrokonunkat, a Művésznőt – majd így folytatta:

– Tegnap Visegrádon tartottam egy előadói estet, tavaly pedig Szigligeten. Készültek fényképek mindkét előadásról, és mindegyik csak egyszer adható elő – közölte velem tárgyilagosan.

A Zebegényben tartott szerepléséről olvastam régen egy újságban, és a cikk szerzője nevezte el akkor találóan *Helyettesítő asszonynak* az Üveg-zőnőt még a kilencvenes években, a jugoszláviai háború idején. Hogyan képes a helyettesítésre, csodálkoztam.

– Mint Ön is tudja, az évtizedek során sok írásos dokumentum, fénykép és hanganyag került hozzám a Művésznőről – mondta, mintha kitálalta volna gondolatomat.

– Meg aztán velem is cifra dolgok történtek, de most inkább azt mondanám el, hogyan szoktam helyettesíteni a Művésznőt.

Részletek a Vadhús című készülő regényből.

Dormán László felvétele

Ladik Katalin és Dudás Károly

Köszöntjük a születésnapját ünneplő Ladik Katalint

A helyettesítés alak(zat)(j)ai Ladik Katalin regényes élettörténetében

„önmagát megsokszorozva behajol
a következő rétegbe”

(Ladik Katalin)

Ladik Katalin életművét tanulmányozva lehet az a benyomásunk, hogy a *regényes élettörténet* alcímmel ellátott *Élhetek az arcodon?*¹ alapötlete, kiindulópontja az 1994-es *Magos Déva vára (A helyettesítő asszony)* című zebegényi performance. Az egyszerű „jugó” asszony és a Művésznő felcserélésén alapuló előadásban „a performer a Ladik Katalint játszó helyettesítő asszonyt játszó Ladik Katalin”.² Ez a benyomásunk nemcsak azért tűnhet jelentősnek, mert az említett performance részletes leírása – a *Pest megyei hírlap* ismertetésének hosszas idézése³ – bekerül a regényes élettörténetbe, ugyanis ez más Ladik-performance-okkal is megesik, hanem mert az említett performance-ban a mű áttételes struktúráját, az azonos nevet viselő szereplőkre „hasításnak” alapkoncepcióját láthatjuk meg, s mindez még a mű idejének és alcímének kérdéseire – s nem mellesleg alapproblémájához – is továbbvezet.

A *regényes élettörténet* architextus látszólag rögtön behatárolja a művel kapcsolatos előzetes elvárásainkat, ám a hagyományosabb, fikció és valóság elválasztásán „nevelkedett” irodalmi érzék már e jelzős szerkezet olvasásakor figyel arra a szemantikai feszültségre, amit aztán a befogadás folyamatosan játékban tart, tovább bonyolít. A mű eddigi recepciója

¹ LADIK Katalin: *Élhetek az arcodon?* Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2007

² SCHULLER Gabriella, *Ladik Katalin performanszairól = Né/ma? Tanulmányok a magyar neoavantgárd köréből*. Szerk. DERÉKY Pál és MÜLLNER András. Ráció Kiadó, Budapest, 2004

³ NÁDUDVARI Anna: *A helyettesítő asszony. Ladik Katalin performansa Zebegényben. Pest megyei hírlap*, 1994. augusztus 3. 7.

egyértelműen az életrajzi jelleget kéri számon a kötet kapcsán. Olyan értelemben jogosan, hogy az *élettörténet* a lejeune-i értelemben vett önéletrajzi „szerződés” kihirdetését jelzi, aminek következtében a figyelem az elbeszéltről az elbeszélőre terelődik, akiről (naivan) feltételezhető, mivel önéletrajzi szövegről van szó, hogy a szöveg szerzőjével „esik egybe”. A „paktum” értelmében a borítón található név, a név „alatt” élő/író személy és minden hozzá kapcsolható referencia kerül az olvasói „vizsgálódás” előterébe, s minden ebből a referencialitást kutató attitűdből kerül megítélés alá. Ladik kötetének eddigi recepciója számba is veszi ezeket a „valós” élettörténeti vonásokat, a kezdő naplófejezetekben, a könyv fénykép- és fénymásolatanyagában, irodalomtörténeti személyekben, levelekben, sőt, Ilia Mihály „feladatadó” levelének jelentőségében⁴, továbbá a Ladik Katalin nevet folyamatosan mozgósító aktusokban látja ennek az életútnak, művészi pályának dokumentumait, „hitelét”. Az élettörténet dokumentarista igazolása azonban némileg csapda, a kötet játékterébe, fikciós eljárásaiba helyezett referenciális vonatkozások, dokumentumok, fotók átértelmeződnek, a valóságot, élethelyzeteket látszólag igazoló erejük elbizonytalanodik, dekonstruálódik, fiktív és/vagy valós mivoltuk egy imaginárius (szkriptovizuális) térben oscillál. Ezért a mű pontosabb (meg)értésének érdekében talán jobban járunk, ha De Man önéletrajzzal mint önálló műfajjal szembeni ellenvetései felől közelítünk Ladik „rendhagyó” kötetéhez. De Man éppen a nyelvi közvetítettség és figuralitás felől veti el önéletrajz és fikció irodalomtörténetileg megkövesedett ellentétét, amely szerint az önéletrajz „mintha a referencialitás, a reprezentáció és a diegézis egy egyszerűbb módozatához tartozna. Tartalmazhat ugyan számtalan képzelgést és álmot, ezek a valóságtól való eltávolodások azonban továbbra is egyetlen szubjektumtól erednek, akinek identitását tulajdonnévénél biztosra vett olvashatósága határozza meg”.⁵ A másik irányból közelítve a kérdést azonban az is feltételezhető, hogy „az önéletírói vállalkozás hozza létre és határozza meg az életet, és hogy bármit is *tesz* az író, azt valójában az önarckép-rajzolás technikai kíváncsiságai vezérlik, és minden tekintetben a médium esz-köztára határozza meg”.⁶ Ebben a felfogásban a referencia illúziója a figura struktúrájának velejárója, ami ilyen formán többé már nem egyszerűen referens, hanem olyasvalami, ami közelebb áll a fikcióhoz, de „amelyik idővel mégiscsak szert tesz bizonyos fokú referenciális termelékenységére”.⁷

⁴ BODOR Béla: *Egy (szubkultúra) feladatregénye*. Alföld, 2008/8. 96.

⁵ Paul DE MAN: *Az önéletrajz mint arcrongálás*. Pompeji, 1997/2–3. 94.

⁶ I. m. uo.

⁷ I. m. 94–95.

Ladik művének esetében az önéletrajzi művek referencialitásának tehát közel sem leegyszerűsíthető, s önmagában sem egyértelmű kérdése tovább bonyolódik, mivel a *regény*essé formált narráció, amelyről a későbbiekben részletesen lesz szó, az alkalmazott figurák, narratopoétikai jegyek, vizuális elemek által szándékosan veti fel és bizonytalanítja el fiktív és valós, élet és művészet, az én egységességének, elmondhatóságának problémáit. A *regényes* jelen esetben sokkal inkább az imaginárius terep, a több szereplőben megformált Én és az önéletírásban szokatlan narrációs eljárások jelzése, mint „valódi” regényszerű történeteszöveg.⁸ Úgy tűnik azonban, hogy a mű alcímében deklarált és beígért *élettörténet* „szerződése” olyan erős (műfaji) elvárásokat kelt(ett), amelyektől a mű eddigi recepciója, és feltehetően olvasóinak egy része szintén, nem tudott eltekinteni, s az *Élhetek az arcodon?* bizonyos vonásai táplálják is ezt az elvárást. Ugyanakkor a befogadó hagyományos értelemben vett regényt sem kapott. Hogy senkit ne érhesen hasonló csalódás, érdemes De Man „kitágított” meghatározását szem előtt tartanunk, aki úgy gondolja, hogy az önéletrajz nem műfaj és nem is beszédmód, „hanem az olvasás vagy a megértés figurája, ami bizonyos mértékig minden szövegben megjelenik”.⁹ A szerző egy ún. tükrös szerkezetben (*specular structure*) látja megvalósulni az önéletrajzi jelleget, amely során (az olvasás során) a két érintett szubjektum (elbeszélő és elbeszél) – s Ladik esetében nem csak kettő, hanem bizonyos történetesíkon több – „kölcsonös reflexív helyettesítés útján meghatározza egymást, s az önéletrajzi mozzanat mint kettejük egymáshoz igazodása játszódik le. [...] Ez a tükrös struktúra [...] beépül minden olyan szövegbe, melyben a szerző önmagát avatja megértése tárgyává”.¹⁰ Ladik műve önkéntelenül is erre a tükrös struktúrára játszik rá, az egymást helyettesítő (és kiegészítő) asszonyokkal. Az önszétbontás (Művésznő, Üvegezőnő, Szerkesztőnő) nemcsak a személyiség részeinek freudi felosztásaként értelmezhető¹¹, hanem sokkal inkább az önmagát eltérő szerepekben, (élet)helyzetekben, diskurzusokban vizsgáló, önmagát ezekből és ezek által meghatározni, megérte(t)ni vágyó szerző elbeszélői „fogása”. Az Én megközelítésének ez a módja Ladik esetében azonban nem az önéletrajzírás módjának hirtelen ötlete, hanem hosszú évek szerteágazó alkotói tevékenységének (és magánéletének), irodalmi alkotásokban és performance-okban már számos előzménnyel rendelkező, „kézenfekvő” vetülete és egyben konklúziója.

⁸ Ahogy ezt és az egységes epikai formát Bodor Béla várja a műtől. = BODOR Béla, i. m.

⁹ DE MAN, i. m. 95.

¹⁰ I. m. 95–96.

¹¹ ÓCSAI Éva: *Három Párka (neo)avantgárd élete*. Műhely, 2008/2.

A különböző alkotói területeket és foglalkozásokat be- és átjáró életmű legtöbb része az identitás határait feszegeti, a színészet az Én és a szerep elválaszthatóságának kérdéseit tartja felszínen, a performance-okban pedig az alkotói és szereplői jelenlét összeforrott egységben, egymástól elválaszthatatlanul jelenik meg a színpadon. Mindezekhez hozzájárul, hogy Ladik – a költészet kivételével – mindegyik alkotói, művészi területe a test használatára, erőteljes és erőteljesen reflexív igénybevételére, folyamatos alkotásban-létére épül, akár a rádiós korszakra, színészetre, akár a fonikus hangkölteményekre, performance-ainak különböző formáira vagy a body-arthoz kapcsolódó tevékenységeire gondolunk. Mindezek a tevékenységek a testhez, a test működéséhez, határaihoz való viszony kérdéseit és a test identitáshoz fűződő kapcsolatát, identitásban betöltött szerepét fogalmazzák meg újra és újra. A hagyományos színház performance felé mozdulása, deformációja a színházi jel szemiotikájának megváltozása mellett a testhez kötődő elemek – a színpadi test, mozgás és színpadi beszéd – elmozdulását érintette jelentősen.¹² „A színpadi test újszerű felmutatása és cselekvései révén egy új testkoncepció alapjai körvonalazódtak: a test alakíthatósága, sebezhetősége, anyagisége, és a performer testének személyes története vált hangsúlyossá.”¹³

Mindez, a test és Én, szerep és Én kérdései (s még ehhez kapcsolódóan nőiség, anyaság, erotika, a test művészi „[fel]használásáért” való megbélyegzettség stb.) – tehát mindig valami felosztottság, (meg)többszöröződés – körül mozgó életút, pálya nagyon is érthető és szemléletes módon az önéletírásban több (három) módon is tematizálódik. A tükröződés, a személyiség részekre hasítása, az egymással párhuzamos (én)univerzumok működése Ladik költészetének reflexív közegében is kibomlik, s ezekből a versekből a szerző jó néhányat beépít a kötetbe; az én- és létösszegző gesztus ily módon saját költészetének értékelésére is kiterjed. A különböző létszintek szétválasztását a tükrör- és az üveg-motívum hordozza¹⁴, s innen érthető meg a foglalkozására nézve referenciális vonatkozást nélkülöző Üvegezónó Ladik Katalinokat egységesíteni, összegezni vágyó figurája,

¹² Vö. SCHULLER Gabriella, *Ladik Katalin performanszairól = Né/ma? Tanulmányok a magyar neoavantgárd köréből*. Szerk. DERÉKY Pál és MÜLLNER András. Ráció Kiadó, Budapest, 2004. 134.

¹³ I. m. 135.

¹⁴ „a szemközti tükörfalon / egyenletesen csillogó pont / a saját arca / lassan elmaradt mögötte / és egyszerre ott volt / pontosan ott ahová kíváncsozott / az összetört tükör darabjai között / a párhuzamos idők / szédítő és növekvő hálózatában”. *A koromfékete csónakban, Homo galacticus* (1980–85) ciklus = LADIK Katalin: *Kiűzetés*. Forum–Magvető, Újvidék–Budapest, 1988

de amely törekvésnek lehetetlenségét a kötet legalább ugyanakkora erővel képviseli, a mű (majdnem) zárlatában elhelyezett, Tereminre „komponált” színpadi darab – pozíciójából fakadóan – is ezt a végkicsengést érzékelteti: a szerepekre bontott – mise en abyme-ként is érthető – mű korábbi verseket, versrészeket szólaltat meg: „arra gondolt hogy ez a gyönyör / mintha üvegfal választaná ketté / saját testéből kilépve / ő maga is csak jelenés / őt is álmodja valaki”.¹⁵

A szerteágazásokat, a különböző életszintek, szerepek, alkotói vetületek egymásmellettségét, összefonódását, egymásban tükröződését, ellentétességét, sokszor összeegyeztethetlenségét saját költészetének – imént említett – kötetbe emelésén túl az *Élhetek az arcodon?* egyrészt az (önéletrajz)írás explicit verbális szintjén, másrészt a narratív szerkezet szintjén fejezi ki. Az előbbire könnyen találhatunk példát, a tükör-motívum, tükröződés jelenléte ezekben is erős; ezek a közlések állnak a legközelebb a hagyományos énösszegzés, önvallomás, önéletrajz beszédmódjához, bár a különböző történetsíkok és (el)beszélők ezeket az „egyértelmű” közlésmódokat is gyakran felszámolják; a 2004-es naplórészlet még nem okoz ilyen problémát: „az általam alkotott műtárgy, akár a Gólem, visszatért hozzám. Megállt előttem, és most bámul rám, mintha tükör lenne az arcom helyén. [...] Az én árnyékom úgy érintette meg az övét, mint egy ölelés. Ahol kettősség van az egyénben, ott lényének egyik fele látja, érzi, ízleli lénye másik felének illatát” (39). Az elbizonytalanítás egyik módja jól látható a következő példából, a Művésznővel való első találkozás előtt mondja a Szerkesztőnő: „a tükörbe néztem. Egy ismeretlen, negyvenöt év körüli nő nézett rám” (72). A mondat alatt közvetlenül Ladik Katalin sminkelő, tükörbe néző portréja látható, ami szintén kérdésessé teszi a személyeket és határaikat. Az átmosódás, az önfelszámolás pillanatai, a „saját élet” kérdései is többször artikulálódnak a történet folyamán: „[e]gybe olvadtam a tömeggel. [...] Szinte minden emberben magamra ismertem, mindenkire hasonlítottam, minden irányba én utaztam. Ilyen lefokozott éberségben élek huszonegy éves koromtól, azaz első házasságom kezdetétől. Így múlt el csaknem egy élet, amelyre még azt sem mondhatom, hogy az enyém. Mindig abban reménykedtem, ha megérem a nyugdíjkort, attól kezdve majd végre-valahára a saját életemet fogom élni” (108).

A személyiség egységének, „összerakhatóságának” vagy éppen örök megosztottságának felvetéseit a narratív szerkezet is magán viseli. Ennek kiemelése azért fontos, mert a *Ki vagyok én?* kérdés és a rá adható vá-

¹⁵ *Homo galacticus* (1980–1985) kibővített ciklus *Lassan felébredt* című verse = LADIK Katalin: *A négydimenziós ablak*. Fekete Sas Kiadó, Budapest, 1998

laszlehetőségek a narráció minden szintjét elementáris erővel szövik át, ugyanakkor a szerző-elbeszélő épp a narratív szerkezet által lépi át, mossa el valós és fiktív határait, bizonytalanítja el az én megalkothatóságának, elbeszélhetőségének esélyeit, lehetőségeit, s a történet megalkotottságának különböző rétegeit felmutatva egyúttal önmagán/ban hordozza válaszait is. Az *Élhetek az arcodon?* a történetsíkok, a narratív beágyazások rendkívüli (olykor szinte követhetetlen) összetettségével, bonyolultságával, „számomra kibogozhatatlan szövedékké keveredett össze kettőnk élete” (56). Ezek a beágyazódások olyan matrjoska babák struktúráját mutatják, amelyekből hiányzik egy-egy darab.¹⁶ Az életút felelevenítésének alapvető ötlete a három Ladik Katalin – Szerkesztőnő, Művésznő, Üvegezőnő – összeismerkedésének története, de ez a koncepció beleilleszkedik egy 2002–2005 közötti naplófeljegyzéseket tartalmazó referenciális (?) keretbe, melynek elsődleges helyszíne Hvar szigete. Ettől térben és időben elválasztott a történet imént vázolt intradiegetikus szintje (illetve szintjei), amely különös módon a naplójegyzetek és a kötet szerkesztésének jelenénél tíz évvel korábban, 1994–1995-ben játszódik, de szigorú időrendet ezek a történetsíkok sem mutatnak. Ez az időbeli elválasztottság érdekes kérdése a műnek, Ladik talán életpályájának egy olyan szakaszához lép vissza, az áttelepülés utáni évekhez, amikor a „*ki is vagyok én*” kérdésköre erőteljesen tör(het)et felszínre, amikor az itt és ott, a valami lezárult, valami elkezdődött külső és belső hasadtsága – az önéletrajz keletkezési idejéből visszanzéve – az én hármas színrevitelét szükségyszerűvé teheti.

A Háromnő történetének alapelbeszélője a Szerkesztőnő, aki válogatja, rendezi a „Ladik Katalinnal” kapcsolatos írásokat, dokumentumokat, s meséli a három szereplő történetét, ennek következtében az ő életéről, mindennapjairól tudjuk meg a legtöbbet, s az ő történetmondásába ékelődnek be a másik két szereplő megszólalásai, megnyilatkozásai. Ezek a történetsíkok, ne feledjük, a narratív szintek második, harmadik belső körében vagyunk, még tovább variálódnak az esetek nagy részében. Így jön létre az imént említett matrjoska- vagy dobozstruktúra – amit a Szerkesztőnő által használt, az Üvegezőnő, Művésznő írásait és más egyéb „dokumentumokat” tartalmazó önemblematikus papírdoboz is érzékeltet –, a különböző elbeszéléssíkok, elbeszélők és elbeszélőformák egymásba ékeződése. Ebben a narratív univerzumban a beágyazott narratívák egymásra rétegződése nemcsak a fikcionalitás különböző szintjeit rajzol(hat)ják ki, hanem külső és belső nézőpontok, különféle szövegrétegek és képi elemek

¹⁶ Az olykor követhetetlenül szövevényes, egymásba tűnő, egymást kiegészítő narratív rétegek miatt nemcsak a „strukturálista” indíttatású doboz-, matrjoska-metaforákra, hanem a posztmodern rizóma-elméletre is gondolhatunk.

egymás mellé játszásával, élet és mű azonosíthatóságának „összlátványát” is megteremtik. A megszólalási módok, szövegtípusok nagy variációját felvonultató kötet – napló, levél, feljegyzés, beszámoló, újságcikk, átomleírás, versek stb. – a megszólalók és nézőpontjaik megsokszorozása által minden lehetséges referencialitást és dokumentumszerűséget elbizonytalanít és/vagy felszámol¹⁷, miközben a beszámolók, feljegyzések, levelek mintha külső, „objektív” nézőpontokat próbálnának érvényesíteni. S bár a három alak(más) közötti karakterkülönbségek, eltérések kevésbé domborodnak ki a mű folyamán, mégis a Szerkesztőnő – rázúduló dokumentumtömegből, összerendező tevékenységből, összekuszált életéből fakadó – dilemmái a mű alapkérdéseit szövegezik meg, s teszik őt a belső történet legracionálisabb alakjává, míg az Üvegezőnő szövege leginkább beszámolókhöz, víziókhöz, átomleírásokhoz, szürreális jelenetekhez kapcsolódik; a Művésznő a legritkább esetben veszi fel az elbeszélői pozíciót, ő inkább a másik kettő által narrált (lényegi) figura marad, viszont a költemények, performance-leírások által mégiscsak kapcsolható „közvetlen” megnyilatkozásmód hozzá is. Az ő alakján keresztül jelenik meg Ladik Katalin életműve primer módon, s amennyiben ezeket az elbeszélő történet részének tekintjük, márpedig úgy tűnik, idézőjelek és átkötések nélkül, annak kell tekintenünk, akkor ez még tovább bonyolítja a *regényes* élettörténet fikciós elmozdulásait. Ugyanakkor egy intenciója szerint önéletrajzi mű akár dokumentarista szándékkal is beemelheti az életpálya fontos mozzanatait, különösen a performance-ok megismételhetetlenségének tudatában. Ez a kettősség szintén nem oldható fel a mű befogadása során, ez is élet és mű azonosíthatóságát, felcserélhetőségét erősíti, a neoavantgárd szellemében (is), ahogy ebben a kötetben szinte minden.

A narratív szintek közötti metalepszisek alapja a Ladik Katalin tulajdonnév, amely a történetírók szerzője, implicit szerzője, elbeszélő vagy elbeszélő szereplője (szereplői), a képeken látható nőalakok testi közvetítője egyben, megképezve ezáltal a narratív rétegek között egyfajta tematikus viszonyt¹⁸, ezáltal valóban a név lesz az, ami látszólag egységet teremt a szerteágazó szintek és alakok között, és folyamatosan figyelmeztet az önéletrajzi „szerződésre”. Ladik Katalin önmaga idézőjelbe tételezésével helyezi

¹⁷ „nem tudtam eldönteni néha, hogy az Üvegezőnő vagy a Művésznő írásai-e azok, amelyeket olvasok. Olvasás közben átéltem mindkettőjük életét, és ez a bizarr élmény valami megnevezhetetlen hiányt – talán az őszinte párbeszédet önmagammal – pótolta életemben. A kéziratok rendezgetése közben saját mondanivalómat is becsempészttem olykor az írások közé” (110).

¹⁸ Genette egyik kategóriája a belső narratív szintek kapcsolódási típusára = Gérard GENETTE, *Az elbeszélő diskurzus*. Ford. SEPEGHY Boldizsár = *Az irodalom elméletei I.* Szerk. THOMKA Beáta. Jelenkor-JPTE, Pécs, 1996

magát minden történetszint tárgyává és/vagy alanyává, ugyanakkor ön-maga határsértéseivel, transzgresszióival bontja le a szövegen belüli és kívüli kereteket, hierarchiákat, s többek között sikeresen teszi kérdéssé valóság és fikció, művészet és élet közötti határt, tematizálja az én egységével, elbeszélhetőségével, megalkothatóságával kapcsolatos kételyeit. „Túl sokat megismertem ebből a nőből, és jó ideje nem a saját életemet élem, hanem az övét. Már nem tudom, ki vagyok. Maga is volt már úgy, mintha tévedésből nem a saját, hanem valaki másnak az életét élné? És végül már úgy összezavarodik, hogy képtelen megkülönböztetni őket egymástól?” (123)

Hasonló elbizonytalanító erővel bírnak a könyv képei, fotói, amelyeket a recepció az önéletírás hitelesítő argumentációjaként kezel. Bodor meglátása szerint a fényképeknek „legerősebb szerepük az, hogy a valósághoz nem egyértelműen kapcsolódó szövegek referencialitását erősítsék”.¹⁹ Inkább a fordítottjáról beszélhetünk, a kötet képeinek első ránézésre dokumentatív funkcióját sokszor a szöveg aknázza alá a képek és a kognitív képességek iránti bizalmatlansággal: „A fényképek alapján nem ismertem fel, mert a valóságban sokkal kisebb termetű és törekenyebb, lágyabb jelenség, mint a fotókon” (75); „Meglehet számottevő fénykép birtokában vagyok, mely őt ábrázolja, mégsem tudtam igazán felismerni őt a plakáton látható nyolc nő közül” (67). Továbbá egy fikcionalitását hangsúlyozó narratív szint, de főként egy álomleírás, látomás nem kap referencialitást azáltal, hogy a szerző fotója társul mellé, a kép és szöveg kapcsolódása inkább újabb dimenziókat nyit. Az asszociatív, művészi szövegtestek, szövegváltozatok közé beépült fényképek, bemásolt dokumentumok a képeket is különös fénytörésben mutatják, elszakadnak dokumentarista (performance-okat, előadásokat rögzítő), alátámasztó státusoktól, s metaforikus, konnotatív jelentésekkel bővítik tovább a szövegeket és önmaguk látványát-tartalmát, szöveg és kép párbeszéde minden egyes esetben másként ellenpontozza, bizonytalanítja, mozditja el, sokszorozza meg a jelentéseket, így a képek kötetbeli funkciója szintén nem egyértelműsíthető.²⁰ Fontosnak tűnik az is, hogy a képek többsége nem családi (személyes) fénykép, hanem művészek által készített

¹⁹ BODOR, i. m. 97.

²⁰ Ezt igazolhatja egy 2009-es Ladik-interjú (öninterjú?), amely a jelentések rögzítetlenségéről vall: „a dokumentáció médiumai: a fotó, video, hangfelvétel saját kifejező eszközeikkel hatottak rám, s továbbfejlesztették bennem az elsődleges gondolatokat, élményeket, sőt azoktól teljesen eltérő élményeket, gondolatokat indítottak el. A happening vagy performansz dokumentációja, újrakommentálása, más valaki tollából származó beszámoló mindig valami egészen mást, újat hoz toldalékkul az alapanyaghoz, ám mégis, szintén hiteles vetületet...” *Androgin a Cseresznyés kertben – újratöltve* (Kerekes László–Ladik Katalin) http://tranzit.blog.hu/2009/02/16/androgin_a_cseresznyeskertben_ujratoltve_1 (Letöltés: 2012. június 21.)

fotóműtárgy, amelynek létmódja eleve nem a dokumentarista „adatolás”; sok esetben a fénykép performance vagy body-art akció egyszeri, megismételhetetlen, pillanatnyi aktusának rögzítése, tehát Ladik Katalin műalkotásait, életművét dokumentálják ugyan, ám az ábrázolt látvány szintén nem „valóság”, s főként nem egy „teljes” személy, hanem a/egy műalkotás, egy szerep vagy egy akció lenyomata, olyan formán referenciális tehát, mint egy költemény kinyomtatása vagy egy festmény reprodukciója: világban létező, de nem önmaga lényegéeként, „saját” médiumában/ként jelenvaló. Mindehhez hozzá kell tenni azt is, hogy a kötet fényképei közt számos fotómontázst láthatunk, ugyanazon akció időben eltolt (egymás utáni) pillanatainak összemontírozott művészi változatát.²¹ A performance és az ezekből kiválogatott képek ugyanúgy nem fedik le Ladik Katalin egész lényét, ahogy a kötet szereplő-alteregói sem, egyazon testhez, névhez tartozó „élet” csakis részleteiben, pillanataiban, töredékeiben, szerepeiben, s ami a legfontosabb: emlékképeiben mutatható meg, ahogy ugyanez a rétegekre, szeletekre bontás a narratív szerkezetben is megmutatkozik.

Ladik Katalin művészete a test, ezen belül is az arc középpontba állításával jellemezhető. Ennek jelentőségét az *Élhetek az arcodon?* több szereplőre (testre), többféle alakmásra (képmásra), nézőpontra bontott szövegvilága, de elsősorban képanyaga támasztja alá. Az arcnak, a mimikának, az arcizmok megfeszülésének, mozgásának a hangköltemények előadásában van kitüntetett szerepe, a happeningek, performance-ok, előadások során az arcok azonban mindig elváltoztatottak, eltorzítottak, kikészítettek, maszkká sminkeltek (vagy valóban maszkkal, álarcval, parókával takartak). Az Újvidéki Televízió Ladik Katalinról készített portréfilmjéből (1988) kiragadott képek és belőlük készített montázsok a tükörkép, az arc, álarc, maszk témáját emelik ki, s felvetik, hogy az arcok (álarcok és maszkok) mögött, alatt van-e, létezhet-e bármiféle „eredeti”, lecsupaszított önarc(kép). „Az arca nem volt mindig az ő arca. A színről valójában egy határozott, kemény tekintetű, démoni arc nézett ránk, amely azonban pillanatok alatt darabokra esett szét, ám ugyanilyen gyorsan egy másik arccá állt össze. Persze mindegyik (ál)arc az övé volt” (76). Az arc és arcadás kiemelásával Ladik műve és az értelmezés is visszakanyarodhat az önéletírás kérdéséhez és a tükör-szerkezethez: „[a]tükör-mozzanat, mely minden megértésnek része, felfedi azt a tropologikus struktúrát, ami minden megismerésben működik, beleértve az én megismerését is. Az önéletrajz érdekessége ily módon nem abban áll, hogy megbízható ön-ismeretet tár elő – nem ezt teszi –, hanem hogy meghökkentő módon mutatja meg a tropologikus helyette-

²¹ Pl. 12., 68., 114., 126–129. oldal 24 kis képe, 134–135. vagy a 144. oldal *Poemim* című eredetileg is fotóperformance-ként megszülető alkotása.

sítésekből álló textuális rendszerek lezárásának és totalizálásának (vagyis létrejöttének) lehetetlenségét”.²² Ez a lezárhatatlanság, totalizálhatatlanság és lekerekíthetetlenség Ladik Katalin kötetében rendkívül hangsúlyos, egyrészt a már tárgyalt narratív szerkezet, a mű szerteágazó szöveg- és képanyaga által, amelyek explicit és implicit módon, mintha akaratlanul is De Man elméletére játszanának rá, a prosopopeia (arcadás)²³ alakzatát állítják a mű középpontjába. „A prosopopeia az önéletírás trópusa, melynek révén az illető neve [...] olyan érthetővé és emlékezetessé válik, akár egy arc. Témánk arcok adása és megvonása körül forog, az arc (face) és az arc-rongálás (deface) körül, az alak(zat) (figure), az alaköltés (figuration) és az alakvesztés (disfiguration) körül.”²⁴ De Mannál az „emberi személyiségnek nem természetes adottsága az arc. [Csakis] diszkurzusban, nyelvi aktus révén adott. Amit ez az aktus nyújt, az figura. A figura nem kevesebb, mint az arcunk”.²⁵ Ladik művészete és ezzel összhangban álló életrajzi műve is mintha ezt az álláspontot képviselné. Az 1978-as *Poemim* fehérre vakolt arca(i), a fotóperformance keretbe állított portréi (144), vagy *A te időd az én időm* című fejezet „egy hajóba” vizionált, tébolyult, féktelen jelenete, amikor a Szerkesztőnő három nő-maszkot illeszt a három szereplő arcára, a Szellem, az Ifjú és a Bolygó démon pillanatnyi egyesülésében egyaránt az arcok, álarcok időlegességét és felszíni (réteg) mivoltát, tehát a jelentések elkülönöződését és közvetítettségét hangsúlyozzák, ahogy a prosopopeia mint nyelvi-retorikai figura is, a dolgok nem azonosak önmagukkal, pusztá reprezentációk, képek.²⁶ Ladik Katalin önéletrajzi műve csak részben törekszik a mulandóság helyreállítására, a „rések” kitöltésére, műve arról a felismerésről is tanúskodik, hogy a „nyelvi szorongatottság” (és minden művészi közvetítettség) következtében az (ön)megértés, (ön)elbeszélés sosem érkezhetsz nyugvópont, sosem válhat teljessé, az önéletrajz, a prosopopeia „pedig éppannyira megfoszt és alaktalanná tesz, mint amennyire helyreállít”.²⁷ Ugyanakkor az arcadás, az arc előállítása – ideiglenességének tudatában is – mégis létszükséglet, egyetlen (lét)lehetőség: „jól tudom, amikor az első repedések megjelennek majd márványarcodon, sírni fogsz, és rimánkodva kéred majd tőlem: – Élhetek-e az arcodon?” (121).

²² DE MAN, i. m. 96.

²³ De Man tárgyalt írásában „[a] *prosopon* »archént« vagy »maszkként« és nem »személyként« való fordítása arra utal, hogy az arc feltétele – nem pedig megfelelője – a személy létezésének.” = Cynthia CHASE, *Arcot adni a névnek. De Man figurái*. Pompeji, 1997/2–3. 109.

²⁴ I. m. 101.

²⁵ CHASE, i. m. 110.

²⁶ Vö. DE MAN, i. m. 105.

²⁷ I. m. 105–106.

Csíramorzsák

Vers-csírák

I.

Távozóban az Úr
házából,
a szenteltvíztartó
előtt
egy idős nénikét
pillantok meg.
Oly nagy vehemenciával
hányja magára
a keresztet,
mintha legyenek raját
hajtaná el
az arcáról.

II.

A járdán fényes
fémdarab.
Dinár vagy euró?
Nem mindenki
veszi észre.
Nem mindenki
hajol le érte.
Van viszont, aki
lenyúl.
A kettő
nem ugyanaz.
S ez itt a kérdés!

III.

Zápor veri
a viharban ringó
részeg lombokat.
Mulatnak a fák!
Agyonraisszák
magukat.

Prózamorzsák

Aznap reggel fölébredtem, s az volt az első gondolatom, észrevételem, hogy már másnap van. Mielőtt fogat mosni mentem volna, megálltam a kertre néző ablak előtt. Hát ez meg micsoda? Honnan a kert ezzel a nyújtózódó cédrussal? Emlékezetem szerint az ablakunk előtt tegnap még parkolóhely volt, zsúfolásig tömve autókkal. Most meg tele virággal, díszbokrokkal, ahogyan azt egy normális virágoskert megkívánja. Megdörzsölöm a szemem, hogy jól látok-e? Annyira jól, hogy a szegfűbokrokat – ha azok egyáltalán bokrokba vannak rendeződve – meg tudom különböztetni a tulipánoktól. Beárnyékolja ugyan őket a magányos cédrus, mégis jól látható a virágszőnyeg innen, az első emeleti ablakból. Mert eszembe jutott, hogy a lakásunk az első emeleten van egy kilencemeletes bérházban, ott van már évtizedek óta, így tehát valószínűleg mégse ébredtem föl aznap reggel, hanem még mindig az igazak álmát álmodom, alszom; szaporán vissza is feküdtem, és jóízűen folytattam az alvást, oly mértékben jóízűen, hogy még a nyálam is kicsordult tőle. És csak másnap ébredtem fel, de akkor már csakugyan megvirradt, tehát reggeledett, vége a lustálkodásnak, ki kell szállnom a meleg ágyikóból, ha nem akarom, hogy a hasamra süssön a nap.

*

És hamarjában még egy minimális történetet hadd mondjak el, ami szintén velem esett meg:

Arcán széles mosollyal, kitárt karokkal közeledik felém rég nem látott barátom. Már messziről kérdi:

- Hogy vagy? Hogy ityeg a fityeg?
- A figyeket hagyjuk, de én, köszönöm, megfagyok.
- Miket beszélsz? Megfagysz? Megfagysz ebben a kánikulában?
- Örvendünk egymásnak, nevetgélünk, de ő a magáét nem hagyja abba:
- Talán csak nincs valami baj?
- Bizony paj fan...

A homlokára csap, végre megvilágosodik előtte, mi a „pajom”, hiszen ugyanabból a faluból valók vagyunk; az egykori sváb szomszédainkat hecceltük a svábos beszédünkkel.

Bevonulunk a legközelebbi maradék kocsmá egyikébe, helyet foglalunk a régi sarokasztalnál.

– Hát akkor hadd halljam, mi az a nagy „paj”, amitől majd megfagysz ebben a kutyá melegben?

– Napok óta a statisztikát böngésem...

Hirtelen elkomolyodik. Az van az arcára írva, hogy ezzel az emberrel, vagyis velem csakugyan nincs valami rendben.

Hogyan is lenne, amikor az említett kimutatásban azt olvastam, hogy Szilágyin nem indulhat első osztály, mert nincs elegendő jelentkező. De hát ez jellemző szinte az egész nyugat-bácskai szórványra. Ebből a szempontból a régi központja, az egykori megyeszékhely is hova sülyledt. Akár Bezdan, Őrszállás, Nemesmilitics. És Kúla vagy Verbász? Nem túl régen Zomborban még a gimnáziumban is tanulhattak anyanyelvükön a magyar diákok, miként Verbászon is. Vajon Dél-Bánátban más a helyzet? És Újvidéken, a nemzetiségileg legtarkábbnak nevezett régió fővárosában?

Böngészgetem hát ezt a legfrissebb statisztikát, és mindjobban fázom. Néha már majd megfagyok. Még élek, de olykor belémsajog valami, s mintha hideg futna végig a gerincemen.

Hiszen nem csupán mi „fagyoskodunk”, fogyatkozunk itt lenni a déli végeken, ahol már Szabadkát is megtámadta a szórványosodás vírusa (a község területének iskoláiban kevés híján 1400 elsőst vártak, s ezekből csaknem ezren iratkoztak szerb tananyelvű osztályba, magyarba viszont még négyszázannal se!); a fogyatkozás jelei markánsan megmutatkoznak „odaát” is, épp a napokban érkezett a hír, miszerint Magyarországon ez év első felében 25 000-rel kevesebben születtek, mint ahány elvárható lett volna ahhoz, hogy az ország lakosságának a száma a tavalyi szinten maradjon. Ez a hiány öt akkora falu lakosságát képezi, amekkora a jelenlegi Kishegyesé, amelyik maradék kocsmájának egyikében borongunk rég nem látott barátommal.

Innen röppent vissza a gondolatom vagy inkább a képzeletem Szilágyi talán utolsó kiskocsmájába – ha egyáltalán nyitva van még –, ami hajdanában a helyi művelődési ház büféje volt, s eme ház névadójának csak a fényképe maradt meg, ami alatt ottjártamkor meghúzódtam. Az Arany Jánosé. Akinek híres szülőhelye is, csonkatornyostul, valahol az Időben szórvánnyá szomorodott.

Nem tudom, Szilágyi és Nagyszalonta között mekkora a távolság kilométerekben mérve. Sorsukban viszont közel kerültek egymáshoz.

Tehát megfagyok, bizonykodom rég nem látott barátomnak búcsúzásakor. Már ő is tudja, érti, hogy előfordulhat ilyesmi az emberrel nyári hőségben is.

Bánáti magyar történetek

I. KÉPLETEK ÉS EMBEREK

A Bánáti magyar történetek első részében három büntetőpert szeretnék a feledéstől megmenteni. Mindháromra a háború utáni első években került sor, és ennek nagyon határozott nyoma van az eljárás menetén, az érveken és az ítéleteken is. Mindháromban bánáti magyar a vádlott. A perek során képletek és emberek kerülnek egymással szembe. Mindegyik aktából hiányzik egy-két irat, és így rejtve maradhat néhány részlet. Zömmel azonban megvannak az ügyiratok, és a meglevő beadványokból, ítéletekből, bizonyítékokból, levelezésből kirajzolódnak a történetek.

1. EGY KORAI KÍSÉRLET A MAGYARORSZÁGI SZOVJET HATALOM MEGDÖNTÉSÉRE – A 12 526. SZÁMÚ AKTA

Kurunci Péter helyzetelemzése

A 12 526. számú aktában Kelemen Zoltán büntetőperének iratai vannak. Amikor elítélték, a mezőgazdasági középiskolának volt a diákja. Lakhelyeként Vološinovo van feltüntetve, egyes iratokban Vranjevo-Vološinovo. Említésre kerül Aracs is, mely ma Törökbecse része. A történelem során (különösen a világháborúk körüli történelem során) többször változtak a nevek: Törökbecse (azaz Novi Bečej), Francisdorf, Vranjevo, Vološinovo.

Kelemen Zoltánt azért ítélték el, mert nem jelentette fel iskolatársát, Bleszkány Józsefet, akinek – a bíróság szerint – az volt a szándéka, hogy Magyarországra megy, és ott egy olyan szervezethez csatlakozik, mely a Vörös Hadsereg ellenében tevékenykedik.

Az iratsomó nem teljes. Ennek az lehet az oka, hogy 1948 májusában Jeremije Zlatar vološinovói (egy másik levél szerint törökbecsei) ügyvéd el kért több iratot, és az apám el is küldte neki. A kép azonban így is összeáll.

A legtöbb információ egy kérvényben található, melyet 1951. szeptember 21-én adott be az apám a Szerb Népköztársaság Mezőgazdasági Minisztériuma Káderiskoláztató Osztályának. Ebben Kelemen Zoltán arra kéri a Minisztériumot, engedélyezze, hogy miután letöltötte börtönbüntetését, és katonai szolgálatot is teljesített, folytathassa a mezőgazdasági középiskola III. osztályát. A kérvényben le van írva az is, hogyan és miért ítélték el Kelemen Zoltánt. A részletekre fény derül az apám feljegyzéseiből és Kelemen János (az elítélt apja) leveleiből.

Van az iratok között három kézzel írt eredeti levél is, melyeket Kurunci Péter küldött legjobb barátjának, Kelemen Zoltánnak. Ezeknek a leveleknek a kapcsolata a büntetőperrel nem egészen világos. Eszembe jutott, hogy talán börtönbe küldött levelek, melyeket nem sikerült átadni, de amikor a dátumokat is nézegettem, kiderült, hogy a levelek 1945-ben íródtak, amikor még eljárás sem indult Kelemen Zoltán ellen. Felmerül az a lehetőség is, hogy a levélíró (Kurunci Péter) szintén vádlott volt, esetleg részese a vélt összeesküvésnek – és így a levelezés ügyészi bizonyíték volt. (Ebben az esetben azonban logikusabb lenne, hogy az ügyészi iratokban, és ne ügyvédi irodában legyenek az eredeti levelek.) Vagy talán Kelemen Zoltán, mielőtt börtönbe vitték, az apámnál hagyta néhány személyes iratát (és ezek közt a leveleket is)? Ez tűnik a legvalószínűbb magyarázatnak. Feltehetően sohasem kapok már egészen biztos választ arra a kérdésre, hogyan is kerültek az aktába a levelek. De ha már itt vannak, segíthetnek – nekem is, az olvasónak is –, hogy közelebbről lássuk az elítéltet (a vádlottat/bűnözőt, vagy „terroristát”, ahogyan manapság mondanánk). Annál is inkább, mert a vád egy intenzív hevületet tükröz, és ezt a védelem sem hagyhatja figyelmen kívül, amikor olyan ellenérveket keres, melyek az új képletek világában is relevánsak lehetnek. Ez a hevület határozza meg a dolgok menetét, és így a büntetőeljárás határain kívül reked az a tény, ki is volt tulajdonképpen Kelemen Zoltán.

Kurunci Péter levelei látóköron belülre hozzák azt a bánáti környezetet, ahová Kelemen Zoltán is tartozott. Az időrendi sorrendet követve, idézni szeretném az első levelet, melynek a borítékján 1945. szeptemberi dátum áll. A levélből kiderül, hogy a címzett éppen katona. Itt megállnék egy pillanatra, mert az iratokban benne van az az adat is, hogy az 1945/46-os iskolaévben Kelemen Zoltán a nagybecskereki (akkor petrovgradi) mezőgazdasági középiskola III. osztályos tanulója volt. Egyébként 1926. szeptember 24-én született. A háború sok mindent összekavart. 1945-ben nem volt ritka egy tizenkilenc éves harmadik osztályos középiskolás, és nem volt igazán ritka az sem, ha keveredik a középiskola és a katonai szolgálat. További magyarázatul szolgálhat

Kelemen Jánosnak (Kelemen Zoltán apjának) egy dátum nélküli, kézzel írt levele. Az apám nyilván arra kérhette Kelemen Jánost, hogy írjon le olyan adatokat, melyek a háború utáni friss értékeket figyelembe véve pozitív fényben tüntetnék fel a fiát. Kelemen János ezt írja a fiáról: „Főlszabadulás után mindjárt kocsival lóval Szt becsjre a muníciót hordta a hadsereg után. Azután a munkas batalionba került, onnan bevonult katonának. Katonaságtól mind tanulo leszerelt és a Zrenyanini Mezőgazdasági iskolába járt itt is minden rohammunkán részt vett: a nyáron az ifjusági vasútvonalon volt, az új Jugoszlávia újáépítésén részt vett.” Tehát volt már katona, mielőtt a becskerekai mezőgazdasági iskolába járt volna (vagy mielőtt folytatta volna a háború után a mezőgazdasági középiskolát).

Visszatérve a levelekre, hogy minél pontosabb kép alakuljon, szó szerint, sőt betű szerint idézem, és a sorok is pontosan tükrözik az eredeti levél sorait. Tehát az első levél teljes szövege így szól:

„Kedves

Barátom

Én hála az Istenek egészséges vagyok
Amit tiszta szívből neked is kívánok.

Kedves barátom leveledet meg kaptam
Aminek nagyon örvedtem.

De megse anyira mindha te jöttél
volna haza, szeméjesen!

Edig meg nem halotam rollad,
Minden nap csak abban remél-
kedtem hogy hazzajösz.

Demikor meg halotam, hogy
ott maratál, el vesztettem,
Minden kedvemet, és bizalmat.

Kedves barátom. Mi bálba
járunk csak egy a nagy hiba
Hogy egy jó barátott is ott fogták.

De, nembaj szép élet a kato-
na élet, Majdcsak ecer

Enis boldog leszek ha haza jösz.

Imretek vasárnap volt krumplit
szedni. Az omladinának.

Mi még ide haza vagyunk,
ugyan úgy mind azelőt.

*Bözsi is meg szolitott, hogy
ide hazzavagyok én még?
És te mere vagy kerdezte.
De én nem tudom mert nem
akarom mondani neki,
Az Emillel nem beszéltem
Ma fogok beszélni vele,
Minél előbb maj meg írom
Mi hogy ál, hogy beszelt
vele vagy nem?
Ha meg tudom, akkor a
heten megirom.*

Üdvözölök

Mindenkit

Tisztelettel

Péter”

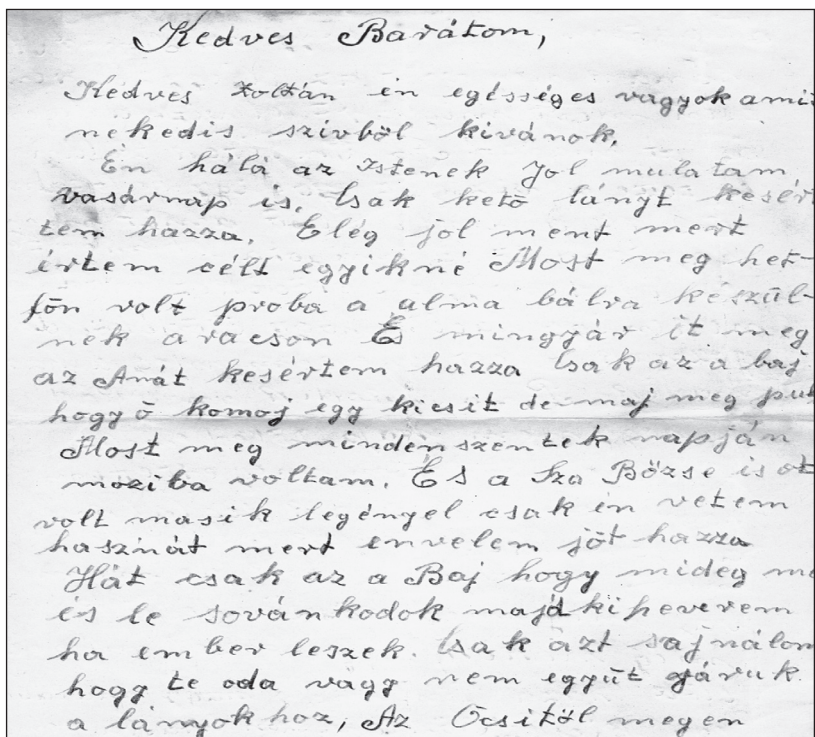
Kurunci Péter és Kelemen Zoltán osztálytársak voltak általános iskolás korukban. Osztálytársuk volt Bleszkány József is, a fővádlott és főbűnös. A levélből láthatjuk, hogy az élet valahogy folytatódott a világháború után. Egy helyzetkép is kirajzolódik. Falusi bálók is vannak, hagyományos dolgok maradtak fontosak – például az is, hogy a Bözsi érdeklődött Zoltán után. Nem éppen Kosztolányi magyarságával íródtak Kurunci Péter levelei, de magyarul. A levélben egyetlen szó van szerbül, az „omladina” (azaz „ifjúság”), és ennél a szónál megállnék egy percre. Imre (talán Zoltán fivére?) krumplit szedett az „omladinának”, azaz valami lelkes ifjúsági akcióban vett részt a helyi keretek között. Az „omladina” szóra frissen rakódott ideológiai jelzések iránymutatók, elvesztek volna az egyszerű „ifjúság”-ra fordítással. A múlttagadás és -elvetés éveiben az „ifjúság” nemcsak életkort jelent, hanem egy ideológiai-politikai „helyes irányt” is szimbolizál. Bármilyen volt is Kurunci Péter véleménye a helyes irányról, azt biztosan érezte, hogy a sajátos jellegű krumpliszedést csak úgy tudja kifejezni, ha hozzáteszi a megrögződő félben levő varázsszót is. Akkoriban új hatalmi szimbólumok kötődnek az ifjúsághoz, és a „pozitív”-nak is szinonimájává válik az „omladina”. A szó felbukkan vasútépítő akciók, de új tánchelyek elnevezésében is. A kisebbségi nyelv nem követi mindig pontosan a többségi társadalomban frissen alakuló konnotációkat, mozgalmi értékjelzéseket. Érdekes lenne tudni, melyik szót használta volna ebben a helyzetben a (szintén mi vidékünkéről való) Kosztolányi.

Néhány sort idéznék a következő levélből is, melyet Kurunci Péter 1945. november 3-án írt Kelemen Zoltánnak. A levelet a verseci katonai tudószanatóriumba címezte (Zoltánt akkor ott kezelhették). Péter az aracsi almabálról és szerelmi sikereiről (valamint várt sikereiről) számol be. Egyebek között ezt írja:

„Kedves Barátom,
Kedves Zoltán én egészséges vagyok amit
nekedis szívből kívánok.
Én hálá az Istenek jól mulattam
vasárnap is. Csak két lányt kesér-
tem hazza. Elég jól ment mert
értem célt egyiknél Most meg het-
főn volt próba a alma bála készül-
nek aracson És mingyár it meg
az Anát kesértem hazza Csak az a baj
hogy ő komoj egy kicsit de maj meg puhul.
[.....]
Kelt 3 XI 45

Péter

választ várok”

Kedves Barátom,
Kedves Zoltán én egészséges vagyok amit
nekedis szívből kívánok.
Én hálá az Istenek jól mulattam
vasárnap is. Csak két lányt kesér-
tem hazza. Elég jól ment mert
értem célt egyiknél Most meg het-
főn volt próba a alma bála készül-
nek aracson És mingyár it meg
az Anát kesértem hazza Csak az a baj
hogy ő komoj egy kicsit de maj meg puhul.
Most meg mindenszentek napján
mosiba voltam. És a Sza Börze is ott
volt masik legényel csak én vettem
hasznát mert envelem jöt hazza
Hát csak az a Baj hogy medeg me-
es te soványkodok majd ki poverem
ha ember leszek. Csak azt sajnálom
hogy te oda vagy nem együtt járukt.
a lányokhoz, Az Ösiktől megen

Egy rettenetes világháború még alig múlt el, és durva intézkedései az új hatalomnak is vannak. A levelek azonban mintha egy történelemtől független környezetet mutatnának. A levélírók nyilván inkább a saját életkorra, mint a folyamatban lévő történelmi korszak ihletűi. Nem tudom, hogy ilyesmire vajon több esély volt-e akkor. Akkoriban nagyrészt korzón és táncokon alakultak közösségek. Ma nincsen korzó, tánc van, de közben nemigen lehet beszélgetni – tévé van. Van viszont internet is. Érdekes lenne tudni, hogy ma nehezebben (vagy éppen könnyebben) alakul-e egy közösség és egy olyan történelemtől/ideológiától független valóság, amelyet Péter levelei mutatnak. Persze az is lehet, hogy Péter és Zoltán levélváltásának tartalmára a levélírás műfaja és az azzal kapcsolatos megszokások is kihatottak. A legvalószínűbb azonban, hogy a levelekben arról volt szó, ami a tizenkilenc éves fiatal emberek számára akkoriban a legfontosabb volt. És a levelekből valószínűleg jobban lehet kikövetkeztetni, mint a bírósági aktákból, hogy kik is voltak az „összeesküvők”.

Az összeesküvés részletei

Most azonban írnom kellene már valamit az összeesküvésről, melyre a büntetőeljárás épült. Kelemen Zoltánt 1947. október 8-án tartóztatták le. Azért emeltek ellene vádat és ítélték el rövid időn belül, mert nem jelentette fel osztálytársát, Bleszkány Józsefet. Egy ilyen mulasztás büntetőségének a határai vitatottak az összehasonlító büntetőjogban. Számít az is, hogy a bejelentéssel/feljelentéssel meg lehetett volna-e akadályozni egy súlyos bűncselekményt. Számít az is, hogy mennyire felajzott a társadalom, és mennyi mozgásteret hagy a hűségigény. 1947-ben a valóságtérképen nemigen maradt szabad folt a „velünk”, illetve „ellenünk” területei között. Ez nem csak lendületes államokban lehet így. Néhány évvel ezelőtt egy németországi bíróság a WALMART amerikai üzletlánc németországi üzleteire is kiterjedő szabályzatát vizsgálta, melyben az is benne volt, hogy egy céghimnuszszerű alkotás szavalásával kell kezdeni a munkanapot, tilos a cégen belüli randizás, és minden alkalmazottnak kötelessége, hogy bejelentse/besúgja, ha észreveszi, hogy egy kollégának és kolléganőnek találkája van. A hűségkövetelmény – akár felajzott államról, akár felajzott nagyvállalatokról van szó – kiterjed a feljelentés elvárására is.

Nem egészen világos, hogy a 12 526. számú aktában foglalt ügyben milyen bűnről is volt szó. Bleszkány József sem jutott el oda, hogy valamit el is kövessen. (Hozzá kell tennem, hogy persze a kísérlet büntetését is ismeri minden büntetőjog.) A bíróság szerint Bleszkány József 1946 nyarán Vološinováról – törvénytelen határátlépés útján – Magyarországra igyeke-

zett jutni, azzal a szándékkal, hogy ott csatlakozzon egy (az iratokban meg nem nevezett) szervezethez. A szervezet stratégiai céljairól két alternatív elképzelés fogalmazódott meg. Az egyik szerint a szervezet a Vörös Hadsereg távozása után igyekezett volna átvenni Magyarországon a hatalmat (vološinovói segítséggel), a szovjet távozás pedig 1947-re volt várható; a másik koncepció szerint a szervezet nem várt volna, hanem szembeszállt volna a Vörös Hadsereggel. Bleszkány pechjére, a szervezkedés alig két évvel azelőtt történt, hogy Tito szakított volna Sztálinnal, tehát akkor, amikor a Vörös Hadsereg még Jugoszlávia hatalmas és hű szövetségeseinek volt a hadserege. A bíróság bizonyítottan vette a Vörös Hadsereggel való szembeszegülés **szándékát**. Ez az, amiről Kelemen Zoltán az ítélet szerint tudott, amiről – amint összeesküvők között illik – beszélt is a vádlottal, és amit elmulasztott jelenteni.

Az apám feljegyzéseiből látom, hogy a védekezés egyik lehetséges vonala az lett volna, hogy a vádlott tagadja, hogy valóban tudott Bleszkány terveiről. Erre az irányra utal a feljegyzésekben az a mondat, mely szerint Kelemen Zoltán azt mondta (az apámnak), hogy az UDBA-ban kikényszerítették a vallomását. A vádlott apja pedig azt nyilatkozta, hogy Bleszkány „rántotta be” a fiát. (Talán így volt, talán a nyomozók mondták ezt Kelemenének.) Mindenesetre nem lett volna könnyű szembehelyezkedni az UDBA (a titkosrendőrség) által rögzített tényállással. Valószínűnek tartom egyébként, hogy az UDBA azt rögzítette vallomásként, amit hallani szeretett volna. Valószínű azonban az is, hogy Bleszkány tényleg megosztotta az osztálytársaival világmegváltó elképzeléseit, és ezután Kelemen Zoltán nem a rendőrségre sietett.

Egy másik védekezési vonal az lehetett volna, hogy ez mind nevetséges, és aránytévesztésről van szó. Úgy tűnik, ez sem volt járható út. Bleszkányt már elítélték, mielőtt Kelemen ellen megindult az eljárás, tehát Bleszkány tettének (pontosabban szándékának, terveinek) súlyát már megállapították hivatalosan. Meg aztán a felhevült korszakoknak legjellemzőbb tulajdonságai a képletek uralma és az **arányvakság**. Nem lehet jelentéktelen és nevetséges egy vološinovói kezdeményezés, melynek célpontja a Vörös Hadsereg. Bűncselekmény a legkisebb elmozdulás is a gyűlölt (vagy arra emlékeztető) irányba.

Így csak a képleteken belül lehetett valamivel próbálkozni Kelemen Zoltán érdekében. A tárgyalást 1947. november 12-ére tűzték ki. Előtte, 1947. november 4-én, az apám egy tanú meghallgatását javasolta. Ez Ilija Đakovački, a nagybecskereki mezőgazdasági középiskola tanulója (nyilván osztálytársa Kelemen Zoltánnak). Az apám beadványában az is

le van írva, hogy mit kellene a tanúnak bizonyítania. A javaslat szerint a tanú arról nyilatkozna, hogy Kelemen Zoltán a népi ifjúság („narodna omladina”) munkájában „őszinte elkötelezettséggel vett részt, hátsó gondolatok nélkül, és tevékenysége mindig konstruktív volt”. A cél nyilván az volt, hogy ha már az UDBA által rögzített tényeken és azok súlyán nemigen lehet változtatni, próbáljuk meg elkerülni a teljes odasorolást a negatív képlethez. Erre pedig annak a hangsúlyozása ad esélyt, ha valaki „hátsó gondolatok nélkül” az omladinához tartozik, konstruktív, részt vesz a vasútépítésen, és rohammunkás.

Hogy teljesebb legyen a kép, hadd tegyem hozzá, hogy annak idején egy útépítésen való részvétel nem feltétlenül önfeláldozó egyéni döntés eredménye kellett hogy legyen. Később sem volt így. Amikor alig több mint tíz évvel a Kelemen Zoltán ellen meghozott ítélet után beiratkoztam a belgrádi jogi karra, mindnyájan tudtuk, hogy nyaranta illik legalább egy hónapig a Testvériség–Egység autótutat építeni, azt pedig végképp elvárták, hogy a négy tanév alatt legalább egyszer ott legyen mindenki. Egy nyáron egy hónapig én is a Testvériség–Egység autótutat építettem a délkelet-szerbiai Džep falu környékén. (Valószínűleg török eredetű a „džep” is, és az azonos jelentésű magyar „zseb” is.) Ha hencegni akarok, el tudom mondani, hogy a kb. száztagú építőbrigádból csak négyen-öten kaptak elismerő oklevelet – én közöttük voltam. Az igazságnak része azonban az is, hogy a többiek is „rohammunkás” elismerést kaptak. Külön elismerést kapott a brigádunk is. Kuzman Josipovski volt a brigád neve. (Akkor sem tudtam, most sem tudom, ki is volt pontosan Kuzman Josipovski. Feltehetően egy macedón származású partizán hős lehetett.) Tulajdonképpen győztesei lettünk valamilyen rohammunka-versenynek. A brigád valamennyi tagja joghallgató volt, és egy kis jogászfifika is volt abban, ahogyan hozzájárultunk az „omladina” és rohammunka mítoszainak építéséhez. A sikert azzal mérték, mennyi munkát végeztünk el. A munka abból állt, hogy csákánnyal bontottuk egy hegy oldalát, és aztán a sziklát, kavicsot az épülő úthoz szállítottuk. A brigádparancsnokunk azt is tudta, az eredményt azzal méri, hogy mennyivel csökkent a hegyfal. A mérést megelőző tizedik napon túlórázni kezdtünk. Az utolsó napokban pedig még célravezetőbb megoldást választottunk: mindenki bontott, senki sem vitte tovább az építőanyagot, hanem csak lelöktük a hegy aljára (részben eltorlaszolva egy patakot). Így a Kuzman Josipovski brigád megnyerte a munkaversenyt. A brigádparancsnokunk pedig később neves politikus lett.

Kelemen Zoltán is rohammunkás volt. Nem tudom, mennyire segített ez a tény, az „omladina” lelkes akcióiban való részvétel és Ilija Đakovački

tanúvallomása. Zoltán apja egy levelében leírja, hogy a fiát a német megszállás alatt kényszermunkára vitték. Kelemen János hozzáteszi, hogy 11,5 hold földjük van, és „az adót kifizettem a beszolgáltatásnak eleget tettem”. Az apám minden bizonnyal felhasználta ezeket az adatokat is.

Fölszabadulás után mindjárt kossival loval
 két becsyre a miniciót hordta a hadsereg után.
 aztán a munkás batalionba került,
 onnan bevonult katonának. Katonáskodásból
 mind Tomulá leretelt és a Zrenjanini
 Műegyetemi iskolába járt itt is minden
 jóhamunában részt vett: a nyáron az
 ifjúsági vasútvonalon volt az új Zugor
 vasút újáépítésén részt vett.

Érkeken B, leszállás József egyetlen egy pontban
 sem vett részt: a megpróbáltatás alatt iskolába járt.
 ismét Kelemen Zoltán nem vágta ki a
 iskoláit mert Fransefeldre kényszer munkára
 vitték: Nekem 11,5 hold földem van, az adót
 kifizettem a beszolgáltatásnak eleget tettem.

Kelemen János

A Vörös Hadsereg megúsztta, Kelemen Zoltán nem

A bíróság két év szabadságvesztésre és kényszermunkára ítélte Kelemen Zoltánt. Ezt az ítéletet a fellebbezés után sem csökkentették. Ma természetesen abszurdnak és igazságtalannak tűnik az ítélet. 1947-ben is igazságtalan volt, de az akkori hangulatkörnyezetben nem abszurd. Ha valamit sikerült beerőltetni a még mindig szenvedélyt parancsoló megosztás-képletbe (a partizánok és a Vörös Hadsereg egyrészt és az ellenség másrészt), akkor inkább szenvedélyes, mint kiegyensúlyozott ítéletek születtek. Lehet, hogy számításba jöttek ennél drágóbb ítéletek is. Azt is csak találgatni lehet, mennyit nyomtak a latban azok az érvek, melyek igyekeztek kivonni a vádlottat az ellenségképletből.

Az ítélet után Kelemen Zoltán életében két év kényszermunka, majd másfél év katonaság következett.

Végeredményben a Vörös Hadsereget 1947-ben nem sikerült arra kényszeríteni, hogy elhagyja Magyarország területét. Kelemen Zoltán élete újraindulhatott 1951-ben, amikor túl volt a kényszerszolgálatán és a katonai szolgálaton is, és amikor a Szerb Népköztársaság Mezőgazdasági Minisztériumának Káderiskoláztatási Osztálya talán megengedte, hogy folytassa a becskerekai mezőgazdasági középiskolát. (Remélhetőleg, válasz ugyanis nincs az iratokban, nem tudom biztosan, mit döntött a minisztérium.) Kelemen Zoltán, Kurunci Péter és Bleszkány József ma nyolcvanhat évesek (vagy nyolcvanhat évesek lennének).

2. BAKAI ISTVÁN ÜGYE KÜLÖNBÖZŐ HADSEREGEKKEL – A 12 275. SZÁMÚ AKTA

Bakai István – „Pista”

A 12 275. számú, Bakai István nevét viselő aktában legelöl egy bírósági végzés van 1945. december 17-i keltezéssel, mellyel a becskerekai (akkor petrovgradi) bíróság az apámat hivatalból kinevezi Bakaji István (értsd: Bakai István) védőjének. Bakai István akkor harmincéves volt, az apám harminchárom. A következő irat idézés a tárgyalásra, mely 1945. december 28-ára lett kitűzve. December 28-án nemcsak a tárgyalást tartották meg, hanem már írásbeli ítélet is született, mely „Bakaji István – Pištá”-t háromévi kényszerszolgálatára ítéli.

Окружни народни суд у Петровграду	17. XII. 1945 Бр.К.228/45
Окружни народни суд у Петровграду као кривични суд по претседнику суда Мургуловић Милојку као претседнику већа у кривичној ствари против Бакаји Иштвана ратара из Лукино село, због дела из чл.3 Зак.о к.р. против н.и државе доле означеног дана донео је следеће	
РЕШЕЊЕ	
По званичној дужности се поставља Др.Баради Јосиф адр.из Петровграда за браниоца оптуженог Бакаји Иштвана ратара из Лукиног села.	
РАЗЛОЗИ	
Пошто је за кривично дело, за које се оптужује окривљени Бакаји Иштван, с обзиром на угроженост, казну обавезна одбрана, то је наредило решити ово решење.	
С.С.С.Н!	
Окружни народни суд у Петровграду, дана 15 децембра 1945 године М.Мургуловић с.р. претседник већа	
За тачност отправке управитељ одел. суд. писарнице	

Mint ahogyan ismertebb bűnözőknél szokás, a név mellé odaírták idézőjelben a becenevét is, mely alatt ismertté (hírhedtté) vált. Mint pl. Željko Ražnatović – „Arkan”, vagy Milorad Ulemek – „Legija”, vagy esetleg „Lucky” Luciano (az amerikai maffiavezér rendes keresztnéve nem jut eszembe). Ez a megrögzöttség tartós. Valamivel több mint fél évszázaddal Bakai István elítélése után a belgrádi ügyészség vádat emelt azok ellen, akiket felelősnek tartott a NATO-bombázásért, és köztük Clinton amerikai elnök, pontosabban a „*Bill*» néven is ismert *William Clinton*” ellen is. (Az ítélet meg is született, 2000. szeptember 21-én a Belgrádi Kerületi Bíróság húsz év szigorított börtönre ítélte William Clintont – Jacques Chirackal, Anthony/Tony Blairrel és több más vádlottal együtt.) Amerikai ítéletekben a ragadványnevek előtt az „a. k. a.” jelzés jelent hangsúlyerősítést. (A. k. a., azaz „also known as”, vagyis „úgy is ismert mint”). Ezúttal a „Pista” adalék volt hivatott hangsúlyozni a bűnözőpatinát és besorolást. És feltehetően szintiszta igazság, hogy Bakai Istvánt „Pista”-ként ismerték (csakúgy mint William Clintont „Bill”-ként).

Az ítélet rendelkező részében áll még, hogy Bakai István – „Pista” 1915-ben született Lukácsfalván, négy elemit végzett, római katolikus vallású, jugoszláv állampolgár, földműves, nőtlen, és vagyona nincsen. Az iratsomóban megvannak még az apám kézírásos jegyzetei és a fellebbezés másolata. Annak nincs nyoma, hogy mi lett a fellebbezés eredménye. (Lehet, hogy csak egy példányban érkezett a másodfokú döntés, és ezt az iroda az elítéltnak továbbította. Valószínűbb, hogy az apám is kapott egy másolatot, de talán ez valami más aktába került, mellyel kapcsolata volt. Most, hatvanhét év után, nehéz ennek utánajárni.)

Vannak időszakok a történelemben, melyek vakító világosságot és egyszerűséget igyekeznek erőszakolni a jogra. A képletek, divatok mindig kihatnak az ítélkezésre (csakúgy mint minden más emberi tevékenységre), de vannak időszakok, amikor képletek és divatok diktatúrájáról is beszélhetünk. Ilyenkor minden egyszerű – és a tárgyalás napján megszülethet már az írásba foglalt ítélet is. Minden a besoroláson múlik, és a besorolást rendszerint nem előzi meg sok töprengés. Töprengésredukáló következményei vannak annak a körülménynek is, hogy a patriotizmust éberséggel lehet a legmeggyőzőbben bizonyítani, az éberséget pedig ellenségfelfedezéssel. Így lényegesen kisebb kockázattal jár, ha valaki egy ártatlanban ellenséget fedez fel, mint ha elmulasztja észrevenni, hogy valaki tényleg az ellenség oldalán jár. Egy téves elmarasztaló ítélet sokkal hazafiasabb, mint egy vitatható felmentés. A történelem során újra meg újra megjelennek hevület uralta korszakok, és ilyenkor a megfelelő magatartás mércéje magasra kerül, nem elég egy politikusi beszédben csak ötször-hatszor említeni a szo-

cialista öngazgatást (vagy mondjuk a munkahelyteremtést), és nem elég, ha egy bíró csak azokat ítéli el, akik kétséget kizáróan bűncselekményt követtek el (mert így a felmérések, kiértékelések mércéi alatt maradhat).

Kitérő egy aradáci péklegénnyel és az Informbíróval kapcsolatban

Ezzel kapcsolatban eszembe jut egy másik jogeset, melyet (még) nem találtam meg az irattárban, de emlékszem a részletekre, melyeket apám ebéd közben mesélt el. Az ötvenes évek elején lehattunk, és a domináns hevület a Tájékoztató Iroda (az Informbiro) ellen irányult. 1948-ban Tito szembe fordult Sztálinnal, a Tájékoztató Iroda elítélte Titót és a titói politikát – és a sorsunk valamivel jobbra fordult. A politikának azonban – mint 1948 előtt is – az „egység” volt a kulcsszava; az egység viszont könnyen fellazul, képlekennyé válik, ha nincs ki ellen egységbe tömörülni. Egységhangulatot úgy lehet kovácsolni, ha kíméletlenül leszámolunk a szembenállókkal. Ha pedig nincs elég kovácsanyag (nincs elég szembenálló), akkor ezt is konstruálni kell. Voltak, akik valóban szembeszegültek Titóval tiszta meggyőződésből vagy azzal is számolva, hogy a végén mégis a hatalmas Szovjetunió kerülhet csak ki győztesként. Nehezen hihető azonban, hogy ezek közé tartozott volna az az aradáci péklegény, akinek az apám volt hivatalból kinevezett védője. A nevére nem emlékszem, és ezért nehéz rátalálni az aktára. Szlovák volt, ha jól emlékszem, az apám azt is elmondta, hogy kevés osztályt végzett, és nem beszélt tökéletesen szerbül. A tárgyaláson akkor következett be drámai fordulópont, amikor az ügyész magyarázta, hogy mennyivel emberibb, igazibb és Marxhoz közelebb álló a jugoszláv kommunizmus, mint az Informbiro álkommunizmusa. A bíró megkérdezte a péklegényt, hogyan állhatott az Informbiro mellé, mire a vádlott – olyan meggyőzően, hogy ez még a sima lejtőn sikló véleményalakítást is megállította egy pillanatra – megkérte a bírót, hogy magyarázza már el valaki, hogy mi is az az „Informbiro”, amit állandóan emlegetnek. És a bíró magyarázni kezdte a szovjet, azaz az Informbiro és a „miénk”, azaz jugoszláv kommunizmus közti különbséget. A péklegény nemsokára félbeszakította, és izgatottan, könnyes szemekkel mondta: „De bíró elvtárs, de hát én ezt a miénket sem szeretem, hát még amazit!” Ezt a meghökkentő mondatot nem lehetett ugyan hazafias nyilatkozatnak minősíteni, de még nehezebb volt benne egy tájékoztatóirodás ügynök ármánykodását felfedezni. Visszafordulni azonban már nem lehetett. Az apám szerint a bíró is jelezte, hogy látja, ki áll tulajdonképpen előtte, de ez csak a büntetés mértékére hatott ki. Csak hat hónap szabadságvesztésre ítélték. Becskerek-i jogásztársaságokban pedig évekig idézték még újra meg újra a péklegény kitárulkozását: „de hát én ezt a miénket sem szeretem, hát még amazit”.

Volt, aki azt is tudni vélte, hogy a péklegény sikeresen udvarolt (olyanoknak is, akiknek mások is igyekeztek udvarolni), és tulajdonképpen ez a körülmény sarkallta a feljelentőt.

Lázárföld, Versec, Čačak, Leskovac, Mostar, Livno, Obersdorf,
hadseregek és narratívák

Bakai Istvánra visszatérve, egészen eltérő kép alakul ki az ítélet, illetve a fellebbezés szövegéből. Ez persze önmagában nem meghökkentő. A jogászmesterségnek sok évszázadon át fennmaradt jellegzetessége a különböző narratívák szembeállítás. Emlékszem az első ügyre, melyet rám bízta, amikor huszonhárom éves koromban a családi irodában kezdtem a jogászkodást. A vita tárgya két melencei birka volt. Én a birkatulajdonos ügyvédje voltam, aki kártérítést követelt a pásztortól, mert nem vigyázott a birkákra; kettő egy árokba esett, és nem lehetett őket megmenteni. Igyekeztem egyszerű, világos kötelességmulasztást ábrázolni, és bizonyítékokat mutattam be a birkák értékére vonatkozóan is. A pásztor ügyvédje meglepő narratívával állt elő. Elmondta, milyen jó pásztor az alperes, mennyire ismeri az állatokat, és hogy tulajdonképpen a két kérdéses birka már életútja végéhez közeledett, a véget érezve behúzódtak az árokba, mert egyébként sem éltek volna túl azt a napot. Így tulajdonképpen nem esett kár, a birkák addig éltek, ameddig amúgy is éltek volna, a bundájuk megmaradt, a pásztor pedig nem kötelességet mulasztott, hanem csak megértette a birkák sorsát. Bajusza alatt mosolyogva, a bíró megkérdezte, hogy a halálba vonulás módozatain túl, vannak-e más hasonlóságok is az afrikai elefántok és a melencei birkák között.

Szóval narratívák alakulhatnak és alakulnak ideológiai kényszer nélkül is. Keményen ideológiafüggő korszakokban azonban – ha a jogvitának van valami ideológiai relevanciája – a hitelesség nem a történet felépítésén és bizonyíthatóságán múlik, hanem azon, hogy mennyire áll közel az uralkodó képlethez. Emellett nemigen van átjárhatóság a valóság ilyen vagy olyan feltérképezései között – és nincs bajusz alatti mosolygás sem. 1945-ben gyakorlatilag minden más megkülönböztetést megszüntettek a háború megosztásai. Azt, aki német hadseregben szolgált, nemigen lehetett kivonni a „fasiszta ellenség” képletből.

A Bakai István elleni ítéletet nem könnyű olvasni – és itt most nem csak a tartalmára gondolok. Az eredetit a vádlott kaphatta, ami az irodában maradt meg, az egy világoskék, halvány, nagyon nehezen olvasható kópia. Több (néha sok) példányban történt akkoriban a gépelés, az indigóval takarékoskodni kellett, sokszor újrahasználtak egy-egy – egyre fakóbb eredményt produkáló – indigópapírt. A Petrovgradi Kerületi Népbíróság

azt állapította meg, hogy Bakai István 1942. május 25-én saját akaratából belépett a Prinz Eugen hadosztályba, és a német hadseregben maradt egészen 1945. május 2-áig, amikor foglyul ejtették a szövetséges haderők. Szolgálatot teljesített Versecen, Čačakon, Kačarevóban, Autovacon (?), Kečaranban (?), Mostarban, Livnóban, Bugajanban (?), és így részt vett a „mi partizánjaink, valamint az olasz és bolgár partizánok elleni harcokban”. (Nem tudom, hogy az „Autovac” és „Kečaran” elírás-e. Nem tudom kizárni, hogy valamilyen kisebb szerb – vagy inkább bolgár – falu lenne. A Bugajan talán a Bugojno elírása.) Ezeket a zömmel dél-szerbiai és hercegovinai területeket igyekezett tehát a Pista elhódítani. Az ítélet elsősorban arra támaszkodik, amit a vádlott vallatása után az OZNA feljegyzett, és kisebb részt arra a jegyzőkönyvre is épít, melyet a vizsgálóbíró előtti kihallgatáson rögzítettek. Hadd tegyem itt hozzá, hogy az OZNA – Odeljenje za zaštitu naroda, azaz Népvédelmi Osztály – volt a második világháborúban alakuló titói Jugoszlávia első titkosszolgálat. 1944 és 1946 között működött. 1946-ban két részre vált: a katonai és a polgári titkosszolgálatra. Az utóbbi lett az UDBA – Uprava državne bezbednosti, azaz Állambiztonsági Hatóság. Most, amikor ezekhez a rövidítésekhez már veszélytudat nélkül is lehet közelíteni, az ember közelebből is megnézheti őket, sőt azt a kissé tiszteletlen kérdést is felteheti, miért toldottak A betűt az OZNA és UDBA végére, amikor tulajdonképpen csak az OZN, illetve UDB betűk jeleznek tényleges szavakat. Az Uprava državne bezbednosti rövidítése például UDB és nem UDBA kellene hogy legyen. Közben mindenki OZNA-t és UDBA-t mondott, ezeket a rövidítéseket használták hivatalosan is. Most, amikor ezt firtatom – jócskán megkésett bátorsággal –, nem jut más eszembe, minthogy a hagyományos szerb nyelvben nem szokás kis pótmagánhangzókat tenni a rövidítés mássalhangzói közé, tehát a lélegzetvételt nem könnyítheti egy „udébé”, vagy „ozéen”. OZN-t vagy UDB-t mondani viszont még a harcedzett, kemény titkosrendőröknek sem lehetett könnyű – és elegáns sem lett volna. Az A hozzátoldásával kimondhatóbbak és hangzatosabbak lettek a titkosrendőri rövidítések, és ez a kakukktolás minden legitimációt megkapott. Ma ezen el lehet gondolkodni, akkoriban azonban nemigen lehetett kérdéseket feltenni sem az OZNA-val, sem az OZNA jegyzőkönyveivel kapcsolatban. Így a védelem tanúmeghallgatási indítványait a bíróság elutasította azzal az indoklással, hogy a tények e nélkül is tisztázottak.

Az ítéletben rögzítve van az is, hogy a vádlott, mielőtt a Prinz Eugen hadosztályba került volna, Lázárföldön lakott. (Ott zömmel magyarok és németek laktak, a világháború után azonban boszniai szerbeket telepítettek Lázárföldre. Így válik logikussá, hogy 2011 őszén ott fogták el

Ratko Mladićot.) Mladićtyal ellentétben, Bakai István nem bujkált, hanem szolgaként dolgozott egy gazdánál. Az ítéletben az is benne van, hogy a háború elején a „volt Jugoszlávia hadseregében” szolgált, majd foglyul ejtették. (Az ítélet nem említi, hogy ki ejtette foglyul. Mivel a jugoszláv hadseregben szolgált, a német hadsereg ejthette foglyul, de ennek a kihangsúlyozása bonyolította volna az ítéletben vázolt jellemrajzot.) Miután szabadon bocsátották, ismét szolgaként dolgozott Lázárföldön, a korábbi gazdájánál. A gazda neve nincs az ítéletben. A bíróság továbbá megállapítja, hogy 1942. május 25-én saját akaratából csatlakozott a német hadsereghez. Az ítélet szempontjából kulcsfontosságú, hogy ez valóban saját akaratából történt-e. A bíróság egyértelmű állást foglal, de az érveket felsorakoztató mondatok megfogalmazásában érezni valami bizonytalanságot is, amikor a magyarázat megáll a „talán” megállapításnál. Az ítélet szerint saját akaratából lépett a német hadseregbe „talán [*možda*] azért, mert német az anyja”, és „talán a környezet hatása alatt”. (Az anyja lányneve egyébként Hartig volt. Bánátban több Hartigot ismertem, köztük egy osztálytársamat is, ők magyarnak tartották magukat. Persze lehettek német Hartigok is. Nem tudom, hogy a Hartig vezetékneven kívül volt-e más támpontja is annak a feltételezésnek, hogy Bakai Istvánnak német volt az anyja.) Támogató érvként használja a bíróság azt is, hogy Bakai István magyar nemzetiségű, és így nem mozgósíthatta a német hatóság, vagy ha mozgósította volna, megtagadhatta volna a csatlakozást, és ezt kötelessége is volt megtenni, mivel jugoszláv állampolgár.

Ezen a ponton lényegesen különbözött a bánáti és bácskai magyarság sorsa. Bácskában mozgósították a katonaképes magyarokat, és akiket besoroztak, azok leginkább az orosz és ukrán frontra kerültek. Bánátban német megszállás volt, és a magyarokat elvben nem vitték el a német katonaságba. A bíróság tehát nem ok nélkül lát érvet abban a körülményben, hogy Bakai István magyar. Akaratlanul azonban egy kissé idillikus képet is alakít a fasiszta német mozgósítási gyakorlatról, feltételezve, hogy mindig szabad választást engedtek azoknak, akik nem németek.

Vitatott volt az is, hogy Bakai valóban részt vett-e a partizánok elleni fegyveres akciókban. Ezt a vádlott már a vizsgálóbíró előtt tagadta, és a tárgyaláson – most már az apám segítségével – magyarázta, hogy nem vett részt. A bíróság azonban arra az álláspontra helyezkedett, hogy az OZNA előtt tett vallomás „teljes bizalmat érdemel”, és a vádlott nem bizonyította az ellenkezőjét. Mai jogász szemmel nézve érdemes lenne feltenni a kérdést, hogy az OZNA előtt tett vallomás után vajon teljesen áthárul-e a vádlottra a bizonyítás terhe – és persze az is kérdéses, hogyan lehet valamit bizonyítani, ha a bíróság elvet minden bizonyítási indítványt (elutasítja

a védelem által javasolt valamennyi tanú meghallgatását), mert a tények eléggé tisztázottak, „és felesleges a javasolt tanúk meghallgatása”.

A bíróság úgy találta, hogy Bakai István a nép és állam elleni bűncselekményt követett el. Három év kényszermunkára ítélték, és azt követően két évre megvonták „minden politikai jogát” és polgári jogait is (kivéve a társadalombiztosítási segélyre való jogát). Az ítélet azt is kimondja, hogy Bakai István köteles lenne kifizetni az eljárás költségeit is, de ezen a ponton engedékenységet mutat, megállapítva, hogy ez „megfizethetetlen, mivel a vádlottnak nincs semmilyen vagyona”. Így a bíróság mentesítette a vádlottat a költségtérítés kötelezettsége alól.

A fellebbezés egy másik narratívát épít. Az tény volt és nem lehetett vitatni, hogy Bakai István a német katonaságban szolgált. A védői beadvány azt igyekszik valahogyan relevánssá tenni, hogy ki is volt tulajdonképpen Bakai István, és elmondja, hogyan került a német katonaságba, és ott mit tett (illetve mit nem tett). Ez a történetfonat abból indul ki, hogy elmondja, Bakai István szegénysorsú és kizsákmányolt szolga. Ez a tény akkor is, csakúgy mint ma is, sajnálatot és megértést sugallhat – akkoriban azonban a helyes oldalhoz való tartozásnak is tanújelét adta. A fellebbezés bevezető mondataiban az áll, hogy a vádlott a „legszegényebb népréteghez tartozik”, „napkeltétől sötét éjszakáig vagyonosabb parasztok birtokán dolgozott”, nem tartozott semmilyen politikai vagy társadalmi szervezethez, „csupán azok alkották a környezetét, akik a munkájából hasznot húztak”.

Az apám azzal is érvelt, hogy a ténymegállapítás során a hatóságok visszaéltek azzal, hogy Pista nem tudta magát pontosan kifejezni. Valóban kimondta azt, hogy a „környezet hatására” lépett a német hadseregbe, de közben elmondta azt is – és ez már nem került az OZNA jegyzőkönyvébe –, hogy a fasiszta rendőrség vitte el Versecre a német hadseregbe, és ő a fasiszta rendőrségre gondolt, amikor ezt szerbül az „uticaj okoline” („a környezet hatása”) szavakkal próbálta után megfogalmazni. A „környezet” tehát a fasiszta rendőrség volt, és nem hason gondolkodású barátok. Pista semmit sem akart kevésbé, mint a német hadsereggel háborúba menni, de hiába ellenkezett, hiába hivatkozott arra, hogy magyar. Vitatva, hogy Pista ténylegesen harcolt volna a partizánok ellen, a fellebbezés arra is kitér, hogy mivel nem tudott németül, őrszolgálatra osztották be. (Katonatársai közül azok, akik akartak, beszélhettek vele, mert a Prinz Eugenben elsősorban bánáti németek szolgáltak, akik leginkább tudtak magyarul és szerbül is.)

Az ítélet egy mondatban azt is pontosította, hogy Pista Leskovacon harcolt a bolgár partizánok ellen. A fellebbezés szerint még a harcok előtt Pista egy csoport katonával a városban volt (Leskovacon), de bolgár táma-

dás indult, és megsebesítette egy ágyúgolyó. Ezután indult tulajdonképpen a csata, a vádlottat azonban nem csatába, hanem kórházba vitték, és utána a helyi kórházból Németországba szállították. Így nem állja meg a helyét az a vádpont sem, hogy Pista ténylegesen részt vett volna a partizánok elleni harcokban.

Elmondanám még, hogy Pistát egy németországi katonakórházban ejtette foglyul a francia hadsereg, Obersdorfban, 1945. május 2-án. Innen szállították aztán vissza Jugoszláviába. A fellebbezés magyarázni igyekszik, hogy Pista ekkor mit is érzett – és ez a magyarázat leginkább azt mutatja, hogy ezzel kapcsolatban akkoriban mit kellett mondani. A fellebbezés szerint helytelenül állapítja meg az ítélet, hogy Pistát foglyul ejtette a francia hadsereg, mert ő ezt felszabadulásként élte meg. Ez valószínűleg valamivel több a valóságnál. A vádlott nem tudott németül, és nem tudott franciául. Négy elemije volt, magyarul tudott, és törte a szerbet. Nem biztos, hogy megoldást látott abban, hogy – ahelyett, hogy Lukácsfalván vagy Lázárföldön lenne – továbbra is Németországban van, de most franciák, és nem németek parancsolnak. Annak se láthatta sok értelmét, hogy őrködjön Niš, Leskovac, Čačak, Mostar vagy Livno környékén, olyan vidékeken, melyekről korábban valószínűleg nem is hallott. Az sem biztos, hogy pontos különbséget tudott tenni a foglyul ejtő, illetve felszabadító „környezetek” között. Előbb a jugoszláv katonaságba sorozták be, majd foglyul ejtették a németek, később rövid időre hazatérhetett Lázárföldre, aztán egy „környezet” a német katonaságba hurcolja, és jön a végén a felszabadító „környezet”, melynek révén aztán később börtönbe került.

Azt hiszem, nyugodtan leszögezhetjük, hogy a dolgok nem Bakai Pista döntései nyomán alakultak. Ez nem Bakai Pista háborúja volt.

3. VAN-E ABLAK, AMIN KI LEHET LŐNI? – A 12 271. SZÁMÚ AKTA, NYIHTA FERENC ÜGYE

Bevezető megjegyzés

A harmadik bánáti magyar történetnek is büntetőper a témája, és ezen belül az a törekvés, hogy maradéktalanul eldöntsék, ki áll ezen és ki azon az oldalon. 1945 augusztusában Moša Pijade kijelentette, hogy az új jugoszláv törvények *„azt az óhajt fejezik ki, hogy miután a háború befejeződött, az igazságszolgáltatásban is átlépünk egy háborús helyzetből egy békés helyzetbe és normális körülmények közé”*. Nem vagyok benne biztos, hogy ez egy valóban végiggondolt és őszinte kijelentés volt; de ha az is lett volna, az „óhaj”, melyről Pijade beszélt, nem vált valósággá. Különösen azokban a büntető-

perekben nem, melyek a világháború megosztásaihoz kötődtek. Háborút nemigen lehet a „mi hősök – ők gonoszok” koordináta-rendszeren kívül folytatni. Könnyebb az osztatlan gonoszokra lőni. Ha arra gondolunk, hogy amazon az oldalon esetleg nemcsak sötét fasiszták (vagy sötét kommunisták) vannak, hanem besorozott kisgyermekes apák is, fogorvosok, almatermelők, a mi oldalunkon pedig vannak tolvajok is, vagy akik verik a feleségüket – akkor sokkal nehezebb háborúzni. Még jobban bonyolítja a helyzetet, ha – mondjuk Bánátban – olyan embereket is észreveszünk, akik tettek jót is, rosszat is, szerbekkel is, németekkel is, magyarokkal is. A világháború hangulatában kétségbevonhatatlan koordináta-rendszer alakult ki, és keményen megrögződött. Ablakok sem voltak rajta, kitekinteni sem lehetett.

A megosztásképlet szerint a „mi oldalunk” egyben a nemzeti becsület oldala is, és az ítélkezés a nemzeti becsületet hivatott megerősíteni. Ehhez a képlethez idomul a bíróság neve is. 1945 júliusában Nyihta Ferenc felett a **Vajdaság Népeinek Nemzeti Becsülete Ellen Való Büntettek és Kihágások Ügyében Ítélező Bánáti Bírósági Tanács** ítélezett. (*Veće suda za suđenje zločina i prestupa protiv nacionalne časti naroda Vojvodine za Banat*). Érdekes itt felfigyelni a releváns becsületekre („Vajdaság népeinek nemzeti becsülete”). Horvátországban valamivel korlátozottabb volt a megfogalmazás: 1945 áprilisában „horvátországi horvátok és szerbek nemzeti becsületét védő bíróság”-ot hoztak létre. A vajdasági keret rugalmasabb. Nyihta Ferenc ügyében az ügyész 1945. július 5-én azt állította, hogy a vádlott a magyar nemzeti becsületet sértette, és ezért kér szigorú büntetést. (Ebből azt a következtetést is le lehetne vonni, hogy Bánátban a háború után, elvben, a magyar nemzeti becsület is védelmet érdemlő érték volt.)

Egy háttérkép: Gulyás János bölcsessége

Ha állandóan hősök és árulók között kell választanunk, és a nemzeti becsület nem pátozmentes mércéit alkalmazzuk, alaposan leszűkítjük a besorolási lehetőségeket. Ha valaki a német rendőrségnek feljelentette kommunista vagy zsidó szomszédját, tapsot remélve az akkori új hatalomtól, az valóban az árulókhoz tartozott. Ha valaki feljelentette zsidó vagy kommunista szomszédját, de nem azért, hogy tetsszen a megszállóknak, hanem mert vallatták, megijedt, mert félt, hogy mi lesz, ha kiderül, mit hallgatott el, vagy talán mondhatnánk úgy, mert gyáva volt – az lehet, hogy szintén az árulók közé sorolható, de emberibb lenne egy olyan fogalomrendszerben gondolkodni, melyben a két eset között valami különbség is lehet tenni. Az emberek többsége a fasizmust a háború alatt torznak és embertelennek látta – és erre minden okuk megvolt. A háború után ez

a kép a győztes zászlókon lebegett, és a zászlók inkább lendületet, mint árnyalatokat diktálnak. A fasizmus rettenetes bűnei természetesen feltárást, kimondást és elítélést érdemeltek, de az állandó fasiszta/antifasiszta szembehelyezés megnehezítette, hogy az alakuló antifasiszta hatalomban is észrevegyünk tökéletlenségeket (mondjuk a „kulákok”, de nem csak a „kulákok” kezelésében). A retorikai kényszerzubbonyban nehéz volt kikerülni a fasiszta besorolást annak, aki az antifasiszta hatalmat bírálta. Emellett, a zászlók irányát követve, sokan újfogalmazták a múltjukat, köztük olyanok is, akiknek erre tulajdonképpen nem lett volna szüksége. Emlékszem, hogy kisiskolás koromban egy cukrász – aki a német megszállás alatt is cukrász volt – szükségét érezte annak, hogy újra meg újra elmesélje, hogy dühvel és megvetéssel nézett minden fasiszta katonára, akiknek fagyaltot adott. Ez valószínűleg nem volt igaz. Szükség volt erre a magyarázkodásra? Nyilván nem minősíthetünk hősnek egy cukrászt, aki mindenkire – fasiszta katonákra is – mosolyog, míg fagyaltot ad nekik. De csak a hősi magatartás lehet az emberileg megérthető magatartás? Feltétlenül ellenség, aki mondjuk a megszállás alatt meghívott vacsorára egy fasiszta szomszédot? Vagy hagyjuk el egy pillanatra a háború utáni éveket, és próbáljuk ezt a vacsorapéldát mai környezetben szemlélni. Mi van, ha egy üzletvezető elfogad egy vacsorameghívást a nagyvállalat igazgatójától, akiről tudja, hogy kegyetlenül bocsát el embereket, és kiskorúakat dolgoztat éhbérért embertelen körülmények között Indonéziában? Ez valami egészen más? Visszatérve a háborús időkre, egy osztálytársam mesélte, hogy a nagynénje olyan becskerekű némethez ment férjhez, aki később önszántából és hittel csatlakozott a megszálló hadsereghez. A barátom meséje szerint egy családi vacsorán a német tiszt megkérdezte, hová üljön, mire a nagyapa (a családfő) ezt mondta: „Ülj, ahová akarsz. Ahová ülsz, az úgyis az utolsó hely.” Ő így a hősiesség oldalán áll. Tény viszont, hogy a nagynéni nem indított valópert a háború alatt (a háború után pedig tárgyalanná vált, mert a német katonatiszt nem élte túl a háborút). Tény az is, hogy a családi vacsorát mégis megtartották a fasiszta sógor részvételével. Szóval mégis árulókról lenne szó? Volt, aki valóban így láthatta, mert a nagynénit 1944 őszén letartóztatták mint német tiszt feleségét. (A nagyapámnak sikerült viszonylag rövid időn belül elérnie, hogy szabadon bocsássák.)

Bánatban is, mint mindenütt, voltak, akik valóban Hitler lázálmain keresztül szerettek volna akkori sorsukon javítani, és a lázálmok mellett a gáztettekhez is csatlakoztak. Voltak, akik valóban hősiiesen szembeszegültek. Voltak olyanok is, akik nemigen akartak mást, mint félreállni és kivárni, hogy ez elmúljon. Voltak, akik mindenhez alkalmazkodni próbáltak, nem csatlakoztak ugyan, de erre is, arra is mosolyogtak. Ezt a valóságot

nehéz a fasiszta/antifasiszta tagolódás mentén elhelyezni. Miután azonban a háború alatt természetzerűen hatalmas erőteret alkotott a „vagy hős vagy fasiszta” megosztás, ez az erőter a háború után a politikai életben, büntetőperekben vagy egyszerű veszekedésekben gyakran magába szippantott és átformált minden más megkülönböztetést. A fasizmushoz való valamilyen kötődés pedig nagyon gyakran azt jelentette, hogy a vádlott azonosul a fasizmus gáztetteivel. 1944. XI. 29-én nagyapám feljegyzi naplójában: „A rádió leadta, de a Belgrádon megjelenő Politika is hozta, hogy Belgrádon felállított bíróság 105 embert ítél halálra, s az ítéletet már végrehajtották. A kivégzettek között van: hat miniszter, néhány államtitkár, egyetemi tanár, törzstiszt, újságíró, diák és dr. Stefanovits Svetislav író, ha jól emlékezem, ő volt a Pen klub elnöke. Fő bűne az, hogy lefordította Mussolini »Állam« című művét.” Utánanéztam, Mussolini könyve 1937-ben jelent meg Belgrádban dr. Svetislav Stefanović fordításában *Korporativna država*, azaz *Korporatív állam* címmel. Ez valóban bizonyíthatna kötődést fasiszta eszmékhez. Tény az is, hogy Nedić kormányzása alatt – melyet a történelem quisling-kormányzásként ismer – Stefanović vezette a *Srpska književna zadrugá*t és más kulturális intézményeket. Nyilván nem állt tehát a jó oldalon, viszont ha tényleg Mussolini fordítása volt a főbűn, akkor a halálos ítéletnél arányosabb büntetés lett volna, ha mondjuk, leváltják a Pen Klub elnöki tisztségéről (vagy esetleg kizárják a Pen Klubból). De az arányvátságban szenvedők nem képesek a képleteken belül belső választóvonalakat látni.

A Három becskerek-i történet közül az elsőben leírtam, hogy egy becskerek-i fiatalasszonynak, aki visszajött, miután Pesten túlélte a háború borzalmait, „politikai-erkölcsi bizonylat”-ra volt szüksége, hogy ismét a szülővárosában lakhasson, és vásárolhasson egy kartonruhára való anyagot is. Ezek a bizonylatok zömmel szintén a fasiszta/antifasiszta választóvonal mentén helyezték el az embereket. És itt kezdeném magyarázni az alcímet, azaz Gulyás János bölcsességét. Gulyás János a tordai Helyi Népfelszabadító Bizottság elnöke volt 1945-ben, és erkölcsi-politikai rátermettségről szóló bizonylatokat is hivatott volt aláírni. Az egyik irodai iratcsomóban Vertenbach Teréz ügyei vannak, és köztük a számára kiállított erkölcsi-politikai bizonylat.

Vertenbach született Gábor Teréznek két ügyét intézte az apám. Az egyik a válás. A férj (Vertenbach) német volt, nem tért vissza a háborúból, de a „német férj” olyan státussal sújtotta Terézt, melytől menekülni kellett. Nagyapám naplójának 1944. decemberi feljegyzéseiben olvasom, hogy tömegesen fogolytáborba hurcoltak helyi németeket (köztük például Kaufmann Istvánt, nagyapám zongoratanárát, aki akkor kilencvenéves volt). Ide vittek magyar nőket is, akiknek német a férjük. Ezután elterjedt a

hír, hogy könnyebb lesz a sorsuk azoknak az asszonyoknak, akik válókeresetet adnak be. Az irodában napokig, reggel héttől késő estig, válókeresetek készülnek, és hosszú sorokban szoronganak a kérelmezők. Vertenbach Teréz néhány hónappal később, 1945. május 5-én jött be az irodába, hogy válókeresetet adjon be német férje ellen. Látom azonban, hogy a bírósági eljárás egyelőre nem indulhatott – az volt az akadály, hogy az ilyen ügyekkel is foglalkozó bíróságok még nem működtek. Hogy Vertenbach Teréz mások előtt bizonyíthassa, hogy megtette, amit tenni lehetett, az az apám egy bizonylata saját aláírásával, melyben (szerb nyelven) ezt írja:

„Vertenbach született Gábor Teréz, háziasszonynak, Vujićevo [azaz Torda].

Ezennel igazolom, hogy a mai napon megbatalmazott, hogy a férje ellen válókeresetet indítsak. Kijelentem, hogy ezt meg is fogom tenni, amint a népbíróságok megkezdik a munkájukat.”

Volt azonban egy másik ügye is Vertenbach Teréznek, mely bizonyítja, hogy a háború után már nemcsak a történelem, hanem a tordai fiatalasszonyok és fiatalemberek is képesek voltak konfliktusokat alakítani. Az iratokból látom, hogy a tényeket előbb kézzel és magyarul jegyezte fel az apám, majd ezt követte egy géppel írt szerb nyelvű információ. Vertenbach Teréz becsületsértési eljárást akart indítani Makra Ágota ellen. A sértett előadása szerint a következő tények teszik szükségessé a bíróság közbelépését:

Információ:

Makra István, helyi dobos – akivel rövid ideje házasságon kívüli közösségben élek – egy hirdetést jelentett be dobolással. A jelenlévő nép előtt, mely hallgatta a dobolást, Makra Ágota nyilvánosan odamondta Makra Istvánnak: „miért nem dobolod ki a Pinke Terkát?” – ezzel rám célozva, mivel a községben engem ezen a becenéven ismernek. Ezután Makra Ágota a jelenlevők előtt hangosan hozzátette: „ott a sarkon megnyílt a kupleráj” – és eközben az én házamra gondolt és mutatott is.

Bizonyíték: tanúk – Maksai István a Községi Népbizottság tisztségviselője, Vujićevo és

Varga Katalin háziasszony, Vujićevo.

Bírósági döntés nincs az iratok között, ezért nem tudom, hogyan tett igazságot ebben az ügyben a népbíróság. A szereplők neveiből ítélve lehetséges, hogy mélyebb gyökerei is voltak a szóváltásnak. A dobos neve Makra István, a becsületsértés elkövetője (vagy állítólagos elkövetője) pedig Makra született Rác Ágota. Könnyen lehet, hogy Ágota korábbi (vagy éppen jelenlegi) felesége volt a dobosnak. Hozzátenném még, hogy Vertenbach Nikolaus, Teréz férje, nem került vissza a háború után; valószínűleg a fronton vesztette életét német katonaként.

Ebben az összetett helyzetben kellett a tordai Helyi Népfelszabadító Bizottságnak felmérnie Vertenbach Teréz politikai és erkölcsi rátermettségét. A vizsgálódás gyújtópontjában szükségszerűen ott volt a fasiszta/ antifasiszta tagolódás, az volt csak a kérdés, hogy ezt lehet-e valahogyan ötvözni helyi ismeretekkel és emberközeli szempontokkal. Azt hiszem, hogy – figyelembe véve a történelmi háttérét és a lehetséges mozgásteret – ez az ötvözés sikerrel járt. A bizonylat szerb nyelven íródott, és ketten írták alá: baloldalt a Helyi Népfelszabadító Bizottság titkára, jobboldalt az elnöke. A titkár aláírása olvashatatlan. Az elnök aláírása világosan olvasható: Gulyás János („ly”-nal és „á”-val). A bizonylat magyar fordításban így szól:

*Tárgy: Vertenbach született Gábor Teréz erkölcsi és politikai bizonylata
Vertenbach született Gábor Teréz, 27 éves helyi polgár kérelmére, a Helyi Népfelszabadító Bizottság sokoldalú vizsgálódás után kiadja a következő*

Bizonylatot

Vertenbach született Gábor Teréz helyi polgár a fasizmus alatt közömbösen viszonyult a Népfelszabadító Mozgalomhoz, de semmivel sem segítette a fasisztákat, és egyetlen cselekedetén keresztül sem szennyezte be a kezét a nép vérével. Most, a Felszabadulás után, a megnevezett semmivel sem mutat ellenszenvet a népi hatalom irányában.

Ez a bizonylat, a megfelelő illeték befizetése után, a megnevezett személyes igényei céljából lesz kiadva.

HALÁL A FASIZMUSRA – SZABADSÁG A NÉPNEK!

"Mami Narodno Oslobođilacki Odbor
 V u j i c e v o
 Br.: 1082/45
 Vujićev, 28. aprila 1945. godine
 Predmet: Vertenbach Teréz, rođ. Gabor, molba i političke uverenje.

Na molbu Vertenbach Terése, rođ. Gabor, evdasa je gradjanke, stare 27 godina: Mami Narodno Oslobođilacki Odbor nakon svestranog ispitivanja izdaje sledeće u v e r e n j e .

Vertenbach Teréz, rođ. Gabor, evdasa je gradjanke sa vreme fasizma se je razveduće družila prema NOP-u, ali niti nije pomagala fasisite, niti nijednima svojim postupcima nije okaljela ruke o narodnu krv. Sada posle Oslobođenja imenovana niti ne pekuje svoje nesipatijske prema narodnoj vlasti.

Ova se uverenja po naplati prepisane takse izdaje imenovanoj radi njene lične potrebe.

S Mrt FASIZMU . . SLOBODA NARODU !

Sekretar MNOD
 Predsednik MNOD
 Gulyás János

(Stamps: "MAMI NARODNO OSLOBODILACKI ODBOR VUJICEVO" and "MAMI NARODNO OSLOBODILACKI ODBOR VUJICEVO")

A vádirat Nyihta Ferenc ellen

Nyihta Ferenc 1892-ben született Nagyikindán, tehát a vádemelés idején 53 éves volt. A vádirat lejegyzi, hogy magyar nemzetiségű, római katolikus vallású, büntetlen előéletű, gazdálkodó, nő, tulajdonosa egy fél háznak és ötven hold földnek. Alelnöke volt Kikindán a Bánáti Magyar Közművelődési Szövetségnek és a Gazdakörnek. 1945. április 14-én került vizsgálati fogságba. A tárgyalást 1945. július 17-ére tűzték ki.

A vád sarkalatos pontjai a következők:

1. Az ügyész szerint Nyihta Ferenc a megszállás alatt fasiszta tiszteket tartott a házában, köztük a hírhedt Fischer és Richter hadnagyokat.

2. 1942 októberétől egészen a megszállók távozásáig, „míg a mi népünk életre-halálra való harcot vívtak a megszállóval”, ő ebédeket és vacsorákat rendezett fasiszta tiszteknek, különösen a névnapján és a felesége névnapján.

3. Az utolsó vádpont szerint egy vadászpuskát kapott ajándékba a fasiszta megszállóktól, majd 1944 nyarán ezzel a puskával kétszer is kilőtt a tanyája ablakán „a hazafiak felé” azzal a céllal, hogy „meghiúsítsa a hazafiak akcióját”, akik azért jöttek a tanyára, hogy megakadályozzák a megszállók javára történő cséplést. Ezt a pontot részletesebben is magyarázza a vádirat. Az ügyész feljegyzi, hogy a vádlott is elismeri, hogy volt egy puskalövés, de szerinte véletlenül sült el a puskája, amikor gyufát keresett, hogy lámpát gyújtson. A vádirat Branko Sredojev tanúvallomására hivatkozik, aki ott volt a cséplést akadályozó hazafiak között, és aki szerint nem véletlen dördült el egy lövés, hanem a vádlott szándékosan lőtt a tanya ablakán keresztül a hazafiakra.

A három vádpont mellett a vádirat felhoz egyéb súlyosbító körülményeket is. Az ügyész szerint a vádlott anyagilag segítette a megszállókat; oly módon, hogy fizetett a megszálló tisztviselőknek, hogy árut csempéshessen Belgrádba. Továbbá, a tanyáról a vádlott ingben-gatyában szökött el Kikinda felé, majd később Kikindáról is megszökött.

Az ügyész következtetése szerint a vádlott a magyar nemzeti becsület ellen való gonosztettet követett el azzal, hogy szoros baráti kapcsolatokat tartott a megszállókkal, és fegyveresen is segítette őket.

A védelem

A védelem nem tagadta, hogy fasiszta tisztak laktak Nyihta Ferencnél, de magyarázza, hogy ez nem a vádlott vélt fasiszta-rokonszenvének a következménye, hanem rekvirálták a német tisztak számára a szobákat. Az apám 1945. július 13-án levelet írt Palatinus Imrének, aki a BMKSZ

igazgatóbizottsági tagja is volt Kikindán. A levélben többek között ez áll: *„Az előadottak után nagyon kérem, szíveskedjék a vel.kikindai városházán megállapítani, hogy megvannak-e a megszállás ideje alatt történt katonai rekvirálásokra vonatkozó iratok és, ha igen, szíveskedjék bizonyítványt kiállítatni [...] arról, hogy Nyihta Ferencnél a megszállás ideje alatt 3 szobát rekviráltak, a rekvirált szobákat német tisztek elszállásolására használták fel. [...]”* Az apám arra is kéri Palatinus Imrét, hogy tanúként bizonyítsa, hogy a németek 1944. március 19-én letartóztatták a BMKSZ vezetőségét, köztük Nyihta Ferencet is, *„ezzel óhajtván igazolni azt, hogy a megszálló németekkel nem tartott fenn bizalmas baráti viszonyt”*. Az utóbbi eseményt egy hitelesített nyilatkozat is bizonyítja, melynek tizenhárom aláírója kijelenti, hogy Nyihta Ferencet 1944. március 19-én letartóztatták a német megszállók.

Van még egy hitelesített nyilatkozat az iratcsomóban. Ennek hat aláírója van, és ők azt tanúsítják, hogy Nyihta Ferenc sokszor panaszkodott a lefoglalt lakásrészbe bekvártélyozott német tisztekre és látogatóikra, mert azok állandóan dorbézoltak, nem volt békéje a saját lakásában, és arra kényszerült, hogy szinte állandóan a tanyáján tartózkodjon. Ez a nyilatkozat – csakúgy mint az előbb említett – természetesen a Halál a fasismusra – szabadság a népeknek! jelszóval zárul.

A védelem kérte Hegedűs András meghallgatását is, aki béresként dolgozott a tanyán, és aki azt volt hivatott bizonyítani, hogy – Branko Sredojev partizán vallomásával ellentétben – Nyihta nem lőhetett ki az ablakon a partizánok felé, mert a tanyaépületnek azon az oldalán, melyet a partizánok támadtak, nincs is ablak.

Az apám javasolta Sava Savić kihallgatását is, megjegyezve, hogy az ő kihallgatása nincs ugyan közvetlen kapcsolatban a vád állításaival, de bizonyítja, hogy a vádlott „korrekt módon viszonyult szerb polgártársaihoz”, tehát nem állhatott „szívvel-lélekkel a megszállók oldalán”. Sava Savić azt volt hivatott elmondani, hogy a menyének Nyihta megmentette az életét, amikor kocsit szerzett és Belgrádba vitette az asszonyt, hogy ott orvosi segélyben részesülhessen.

A döntés(ek)

Az ítélethozatallal ezúttal sem késlekedtek. 1945. július 17-én volt a tárgyalás, tíz nappal később, július 27-én, az apám levelet ír Halbédli Géza nyugdíjas bírósági tisztviselőnek – aki közel állhatott a vádlott családjához, talán rokonok is lehettek –, és közli vele az eredményt. Az eljárás folyamán az apám állandó kapcsolatot tartott fenn Halbédli Gézával. Ő rendezte az ügyvédi költségeket, és neki küldte el az apám a határozatokat is. Mivel ez mégsem volt hivatalos levelezés, az akkori igen hangsú-

I Z J A V A

Dole potpisani veliko-kikindski stanovnici ovim izjavljujemo, da nam se za vreme okupacije NJIHTA FRANJA veliko-kikindski stanovnik često puta žalio na nemačke vojnike i oficire, koji su bili kod njega rekviriranom stanu smešteni, kao i na njihove posetioce, da zbog njih i njihovog burnog života i bančenja nema mira u svojoj kući i da zbog toga mora takorekuć stalno da se na salašu zadržava, i da već jedva čeka da se oslobođi od ovakvih stanara.

Za ovu gornju izjavu moralno i materijalno odgovaramo.

Smrt fašizmu - sloboda narodu!

u Vel.Kikindi, 16 jula 1945 godine.

Yakovlev
Upravnik

Kacimov
Stari rukovodilac

Stevan
Stari rukovodilac
Stari rukovodilac
Stari rukovodilac

Stevan

Stari rukovodilac

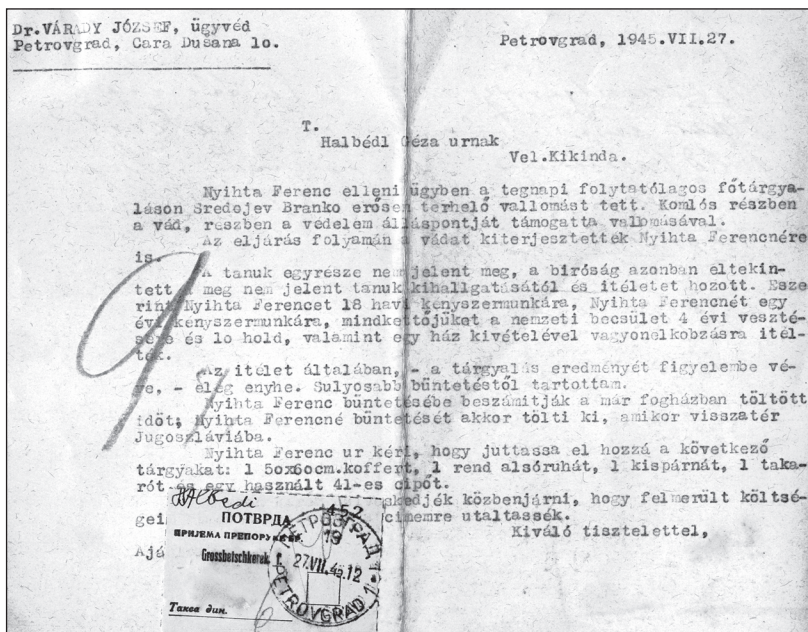
Stevan
Stari rukovodilac

Oban
Stari rukovodilac
Stari rukovodilac
Stari rukovodilac
Stari rukovodilac

- lyos szabályok ellenére apám „T. Halbédli Géza úr”-nak címezi leveleit, ő pedig „Nagyságos Dr. Várady József ügyvéd úr”-nak válaszol. Július 27-i levelében apám közli Halbédli Gézával, hogy Nyihta Ferencet tizennyolc havi kényszermunkára ítélték, és sebtében vádat emeltek és ítéletet hoztak
- 44 Nyihta Ferencné ellen is, akit egy év kényszermunkára ítélték. Emellett

Nyihta Ferencet és Nyihtánét is a nemzeti becsület négyévi elvesztésére, valamint vagyonelkobzásra ítélték (tíz hold föld és egy ház kivételével). Ki lett mondva az is, hogy Nyihta Ferenc büntetésébe beszámítják az (április óta) fogházban töltött időt. Apám továbbítja Nyihta Ferenc kérését, hogy Halbédli úr küldjön el neki „1 50x60 cm koffert, 1 rend alsóruhát, 1 kispárnát, 1 takarót és 1 használt 41-es cipőt”. Nyihtáné akkor nem tartózkodott az országban, így ő nem került börtönbe.

A levél néhány részletet is közöl. Több tanú, akire számítottak, nem jelent meg, de a bíróság nem rendelt el újabb tárgyalást, hanem ítéletet hozott.

Az egyik javasolt tanú Palatinus Imre volt, és vele kapcsolatban tennék egy kitérőt. Röviddel azután, hogy az apám tanúnak javasolta, ellene is eljárás indult azzal a váddal, hogy a „nép és állam elleni bűntettet” követett el. Őt is a fasisztákkal való együttműködéssel vádolják. Az apám védi. A vád egyik sarkalatos pontja, hogy Palatinus a kikindai Gazdakörben egyszer egy bolsevizmus elleni szöveget olvasott fel. Nézem az apám jegyzeteit, melyekben a lehetséges ellenérveket sorolja fel ezzel a vádponttal kapcsolatban:

- egy szöveg felolvasása nem azonosítható egy „állam és nép ellen elkövetett” súlyos bűncselekménnyel;

- sem az ügyész, sem más nem mondta el, hogy mi is volt pontosan abban a szövegben;

- senki sem beszélt utána erről a szövegről, csak a Gazdakör jegyzőkönyvében maradt nyoma;
- ez nem Palatinus Imre szövege volt;
- a szöveget Tangl István kellett volna, hogy felolvassa, de berekedt, és így megkérte Palatinus Imrét, hogy ő olvassa fel.

Az ítélet szerint, melyet 1946. november 30-án hoznak, függetlenül Tangl szerepétől, az a lényeg, hogy Palatinus Imre „a bolsevizmus elleni előadást felolvasta”, és ily módon „bizonyította a megszálló eszméihez való hűségét”. A bíróság egyebek között figyelembe vette azt az erkölcsi-politikai bizonylatot is, melyet a kikindai belügyi hatóság állított ki, az ügyész-ség kérelmére. Ebben a következő áll:

„Palatinus Antal fia Imre, nagykikindai nyugdíjas tisztviselő erkölcsi magatartása gyenge, jellemtelen, amit abból a tényből lehet kikövetkeztetni, hogy a megnevezett gyakran találkozik és barátkozik erkölcstelen emberekkel. 1945-ben 2490 dinárral lett megadóztatva, 1946-ra még nem vetettek ki adót.

[...]

***Halál a fasizmusra – szabadság a népnek!*”**

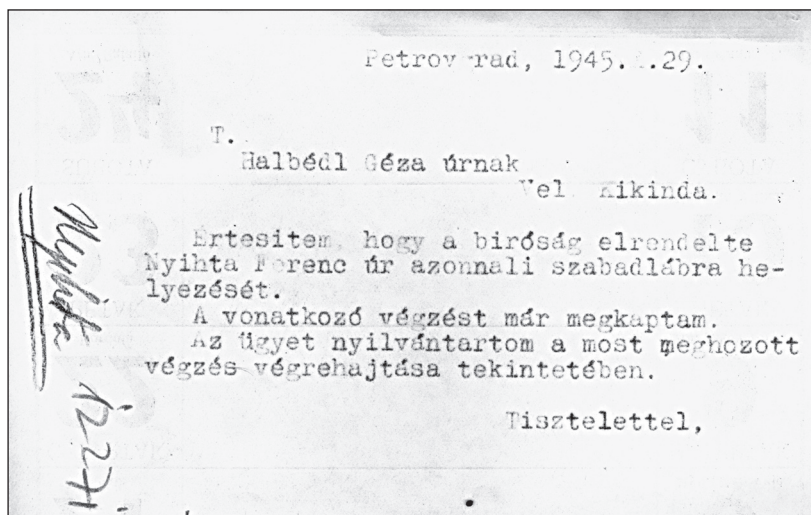
Feltehető, hogy az erkölcstelen emberek, akikkel Palatinus Imre találkozott és barátkozott, a politikai erkölcsöknek voltak a rossz oldalán. Hat hónap kényszermunkára ítélték.

Visszatérve Nyihta ügyére, Branko Sredojev, amint az apám írja, „erősen terhelő” vallomást tett. Ő az ügyész állítását támasztotta alá, aki szerint Nyihta Ferenc azért lőtt, „hogy megghiúsítsa a hazafiak akcióját”. Egy tanú, aki a kritikus pillanatban a tanyaépületben tartózkodott, nyilván jobban láthatta volna, hogy Nyihta puskája valóban véletlen sült-e el. Azt is jobban tudhatták a bent tartózkodók, hogy van-e a tanyán ablak azon az oldalon, ahonnan a partizánok jöttek. Éjszaka történt a támadás, kívülről ezt akkor nemigen lehetett látni. Branko Sredojev valószínűleg azt mondta el, amit feltételezett, amikor hallotta a puskadörrenést. Viszont ő a hősök oldalán állt. Magyarországi olvasók számára – ha lesz ilyen – hadd tegyem hozzá, hogy Jugoszláviában sokkal több legitimitása volt a kommunista mozgalomnak, mint Magyarországon. Tito és a partizánok valóban fegyverrel harcoltak a német megszállók ellen, és komoly ellenfélle nőttek a háború alatt. Rákosi nem harcolt a fasizmus ellen Magyarországon, nem is volt Magyarországon a fasizmus idején. Sredojev vallomása lehet a fő oka, hogy az apám azt írja Halbédli Gézának, hogy súlyosabb büntetéstől tartott.

Ezután következnek a fellebbezések és kegyelmi kérvények. Próbálkozások, hogy az elítélt valahogy kikerüljön a „vagy antifasiszta vagy fasiszta”

kényszerzubbonyból, és emellett tények, epizódok Nyihta Ferenc életéből, melyek a releváns (azaz 1945-beli) mércék alapján a helyes oldalra sorolhatják. Támpontot jelentenek az új kegyelmi törvények is. A fellebbezéseket és kegyelmi kérvényeket is gyorsan kezelik. 1945. augusztus 24-én apám levelet írt Halbédli Gézának, és közli: „*Értesítem, hogy Nyihta Ferenc büntetését az amnesztia-rendelet értelmében felére szállították le. Eszerint kilenc havi kényszermunka a büntetés. Ebbe a már fogházban töltött időt beszámítják.*”

Nyihta Ferenc ezalatt Sremska Mitrovicán van, a kegyelmi döntés nem kerül el oda idejében, újabb lépésekre van szükség. 1945 októberében az apám újabb kegyelmi kérvényt ír. Erről is napokon belül döntenek. 1945. október 29-én az apám levelet ír Halbédli Gézának, és közli: „*Értesítem, hogy a bíróság elrendelte Nyihta Ferenc úr azonnali szabadlábra helyezését.*”

Így végeredményben hét hónapot töltött börtönben.

Hol állt Nyihta Ferenc?

A Nyihta-per abban az időben – a védelem szempontjából – mindenképpen a sikeres politikai büntetőperek közé sorolható. (Ezzel még nem mondtam, hogy mai szemmel nézve is kedvező és igazságos a végeredmény.) Sok kérdés nem zárult le. Többek között az sem, hogy hol is állt, és ki is volt tulajdonképpen Nyihta Ferenc.

A vád szerint barátkozott a fasisztákkal, szívesen fogadta őket, és „míg a mi népeink életre-halálra való harcot vívtak a megszállóval”, ő névnapra vacsorákon látott vendégül fasiszta tisztet. A védelem szerint nem ez volt a helyzet, hanem ellenkezőleg, Nyihta egyáltalán nem örült a német tiszteknek, akik házában a hatóság által lefoglalt szobáiban laktak.

Ismételten panaszkodott rájuk a szomszédjainak, elmondva, hogy a német tiszték és a vendégeik dorbézolnak, ő pedig legtöbbször arra kényszerül, hogy a tanyáján töltsen az éjszakákat – és alig várja, hogy a német lakók elmenjenek.

Ha megpróbálok az érveken és tanúvallomásokon túl egy konkrét embert is látni, felvetődik az a kérdés is, hogy vajon kizárja-e egymást a két jogász felvezetés. Minden valószínűség szerint Nyihta Ferenc kényelmesebben érezte magát a házában német tiszték nélkül. Az sem valószínűtlen, hogy a német tiszteknek látogatóik voltak, hogy hangoskodtak – elérve esetleg a dorbézolás szintjét is. A névnapok ünneplése valószínűleg családi hagyomány volt. Létezhetett egy törzsközönség is, de nehéz lehetett nem meghívni azokat, akik ott laktak a névnap helyszínén. Az sem lett volna persze drámai lemondás, ha nem tartanak névnapokat, míg tart a megszállás (különösen, ha tudták volna 1942-ben, hogy meddig tart még a német uralom). Nyihta Ferenc gazdász volt. Egyáltalán nem valószínűtlen, hogy Nyihtaék igyekeztek barátságosan viselkedni a bekvártélyozott tisztekkel. Azokban, akik a kemény és veszélyes hatalmat képviselték, igyekeztek rokonszenvet kelteni, meghívták őket névnapokra – és ugyanakkor valóban panaszkodtak a szomszédoknak és ismerősöknek, valóban a tanyán kényszerültek többször éjszakázni, míg a német tiszték dorbézoltak, és őszintén kívánták, hogy a lakóik menjenek már el.

Gondolkozom a vesztegetés, illetve csempészés vádjáról, melyet az ügyész egy – mai szemmel nézve – egészen szokatlan és váratlan keretbe helyez. A minősítés nem egyszerűen vesztegetés és csempészet, hanem „anyagi segítése a megszállóknak”. A magyarázat a következő lehet. Ha Nyihta csempészett, akkor nyilván nem a megszállóknak szállított árut Belgrádba. Nekik egyszerűen adni lehetett és kellett, nem csempészni. Emellett, ha vesztegetni kellett, akkor a cél nyilván az volt, hogy kijátssza az akkor fennálló szabályokat (tehát a megszálló-fasiszta szabályokat). Ha pedig a német szabályokat kijátszva juttatott el Belgrádba árut (feltehetően gabonát), akkor ebből az is következik, hogy nem a megszállók prioritásai mentén juttatott a vevőknek termékeket – tehát a fasiszta/antifasiszta szembeállításban nem azon az oldalon áll, ahol őt az ügyész látni és láttatni szeretné. A német tiszteket nyilván azért kellett lefizetni, hogy Nyihta oda szállíthasson árut, ahová a megszálló nem engedélyezte (és annak, aki a megszálló szerint nem kaphatott volna). Így nem fasiszta, hanem inkább antifasiszta színezetű volt az áruszállítás (illetve csempészés). A hazafiasság oldalára billenti a mérleget az a körülmény is, hogy éppen Belgrádba szállított Nyihta árut a német tilalmak ellenére. (Bár ezt nyilván az befolyásolhatta, hogy a belgrádi piacokon jó ára lehetett a bánáti

gabonának.) Tehát nemigen lehetett az egészet egyszerűen vesztegetésnek és csempészésnek minősíteni, mert így az ügyészi képletfalon ablak nyílt volna az antifasizmus felé. Ezért teremtdött az az ügyészi konstrukció, mely szerint a vádlott anyagilag segítette a német hadsereget. De hát ez sem volt igazán meggyőző. A vádirat szerint Nyihta Ferenc havonta 500 vagy 1000 dinárt fizetett a megszálló hatóságoknak, hogy csempészhessen. Nehéz lenne most átszámítani, de eligazításul szolgálhat, hogy az iratok szerint Halbédli Géza kétszer 1000 dinárt és egyszer 500 dinárt fizetett az apámnak ügyvédi költségek címén. Az apám nem számított magas költségeket, különösen büntetőügyekben nem. Egy korábbi szövegemben írtam egy húszdináros bankjegyről, melyből a háború utáni években két csomag átkötésére való spárgát lehetett vásárolni. Tehát ötszáz dinárból annyi spárgát lehetett volna vásárolni, ami elég ötven csomag átkötésére. Ezerből kétszer annyit. Ez nem tűnik a megszálló haderők szempontjából jelentős összegnek – akkor sem, ha Nyihta több hónapon át fizetett 500, illetve 1000 dinárt. És ha a képletből tovább lépünk konkrétumok felé, itt van az a kérdés is, hogy kihez jutott el végeredményben Nyihta Ferenc pénze. Pontosan nem tudom, de legalább megfontolást érdemelne az a feltételezés is, hogy akik a kenőpénzt elfogadták, nem a német hadsereg fejlesztési alapjaiba vitték. Valószínűbb, hogy itatra és (ha több jött össze) esetleg örömlányokra költötték. Így végeredményben nem a fasiszta hatalomhoz, hanem a kikindai kocsmárosok zsebébe és a kikindai hölgyek kézitáskájába jutott az „anyagi segítség”.

A vádirat azt igyekszik bizonyítani, hogy Nyihta Ferenc a fasiszták oldalán állt. A védelem szerint nem ott állt. Ennek a szövegrésznek az alcíme ezért azt kérdezi, hogy hol is állt Nyihta Ferenc. Talán azon is el kellene gondolkodni, hogy jó-e ez a kérdés, míg a kényszerbesorolások időszakában tartunk. Nyihta Ferenc gazdász volt. Sem a fasizmus évei, sem az utána következő évek nem voltak igazán a gazdászok évei. Megélhetéssel foglalkozott, nem zárva ki a helyezkedéseket és esetenként a fondorlatokat sem. Az is világos, hogy Nyihta Ferenc magyar volt. Vezetőségi tagja volt a helyi magyar kultúregyesületnek és gazdakörnek. A megszállás alatt Bánátban hivatalos nyelvvé válik a német, de a magyar nem. Az identitásmegőrzés stratégiai továbbra is összetettek, és azok is maradtak. Nem megoldás egyszerűen az éppen győzteshez csatlakozni. És tény az is, hogy felajzott történelmi pillanatokban és környezetekben a másság gyakran azonosul a rossz oldalhoz tartozással. 1944. március 19-én Magyarországot, a német szövetségest, megszállják a németek. Ezen ma is vitatkoznak a történészek. Kikindán nem vitatkoztak, hanem letartóztatták azokat a magyarokat, akiknek magyar szervezetekben volt szere-

pük. Ez nem teremtett bizalmat a kikindai magyarok és az akkori (német) győztesek között; akkor sem, ha csak rövid ideig tartott a letartóztatás. Aztán – a tanyai incidens kapcsán – Nyihta úgy látja, hogy az új győztesek elől kell szöknie. A háború után Bánátban jogszabályba iktatják a magyar nemzeti becsület védelmét is, bár ennek a magyar nemzeti becsületnek a mércéit nem a magyarok formálták. Nyihtától a magyar nemzeti becsület is megvonták négy évre.

Visszatérnék még arra a kérdésre is, hogy mi is történhetett a tanyán. Az ügyész Branko Sredojev vallomására támaszkodik, és elmondja, hogy Sredojev „és a többi hazafi” megtámadták a tanyát, hogy megakadályozzák „a megszállók cséplését”. 1945 júliusában minden szövegkörnyezetben jelzésértékű volt a „hazafi” szó, és jelzést jelentett a bíróság felé is. De ki is cséplhetett (illetve készülhetett cséplésre)? A vádirat megfogalmazása szerint maguk a megszállók csépeltek, de ennél valószínűbb, hogy a béresek csépeltek (volna), de az eredményre a megszállók tették volna rá a kezüket. Feltehető az is, hogy a kenőpénz révén Nyihta maga értékesíthette Belgrádban a termés egy részét. Akárhogyan is volt, a tanyatulajdonos nyilván nem örült annak, hogy a saját tanyáján a németek az urai a cséplésnek (és a termésnek). De hát annak sem örülhetett, hogy a „cséplést akadályozandó” megtámadták a tanyáját – még akkor sem, ha ezt antifasiszta hazafiak teszik.

Vajon kilőtt-e a tanyaépület ablakán a hazafiak felé? Nem tartom egészen meggyőzőnek azt a felvezetést, melyet az ügyész a vádlott magyarázataként idéz: hogy amikor éjjel megindult a támadás, a vádlott felkelt, hogy gyufát és a gyufával lámpát gyújtson, és míg így botorkált, véletlenül elsült a puská. A vádlott azzal is érvelt, hogy a tanyaépületen nincs ablak, mely abba az irányba nézne, ahonnan a támadás jött. Tehát nem lőhetett ki az ablakon a támadó hazafiak felé. Ez nagyon könnyen ellenőrizhető (amire valószínűleg az apám is figyelmeztette Nyihtát), nem valószínű, hogy a védelem ilyesmivel előáll, ha nem lenne igaz. Mivel a támadás éjjel történt, ezt a partizán tanú nemigen láthatta, de azóta persze meg lehetett volna nézni, és Nyihta javasolt is tanút (egy bérest), hogy igazolja, merre volt és merre nem volt ablak. Ez is tisztázatlan maradt.

Nyihta Ferenc képletek falai közé szorult. Ha nincs ablak, nemcsak kilőni, de kinézni sem nagyon lehet. A sorsunkból sem.

Regény Titóról

Apám, Miroslav Basara valóságos felfordulást keltett, amikor 1972-ben, harmincötödik életévében, áttért a muzulmán hitre. Elsőrendű botrány volt ez. Apja, a nagyapám, Velizar Basara nyugalmazott tábornok, majdnem szörnyethalt a hír hallatán, hogy fia eltörökösödött. Amikor valamelyest felépült, és elállt attól a szándékától, hogy megölje, nyilvánosan kitagadta a fiát, hirdetést adott be a *Politikába*.

„A Szulejmán Basara néven bemutatkozó személy”, jelent meg a fizetett hirdetésben, „többé nem az én fiam. Az említett személy tetteiért nem felelek, a nevemre szóló tartozásait – nem vállalom.”

Serdülőkori dühömben az első pillanatban én is ki akartam tagadni apámat. De akkoriban ez lehetetlen volt. Elsősorban azért, mert kiskorú voltam. Másodsorban a törvény szerint az apa kitagadhatja fiát, de a fiú az apját nem. Így gondolták a *Politika* hirdetőosztályán is. Amikor ugyanis beadtam a hirdetést, a tisztviselő felhívott egy bizonyos Vićentijét, egy meghatározatlan foglalkozású embert, aki piszkos munkákat végzett a Balkán legrégebbi napilapjának.

„Ki akarja tagadni az apját” – mondta a tisztviselő, Vićentije pedig fülön csípett, levitt a pincébe, és jól felpofozott. Ezt törvénytelennek tartottam, ezért egyenesen az óvárosi rendőrségre mentem, és feljelentettem az erőszakoskodót. Amikor megtudták, miért vertek meg, ott is kaptam néhány hatalmas átszállót. A váltásfőnök még beszédet is tartott: „Életet adott neked, te pedig kitagadod! És ha áttért a muzulmán hitre? Az ő dolga. A válasszabadságot az alkotmány garantálja.”

Jó, hogy így történt. Később értettem ezt meg. Minden embernek két köldökzsinórja van: az egyikkel anyján keresztül a Földhöz van kötve, a másikkal – a láthatatlannal – apján keresztül az Éghez. Aki lemond az apjáról, tulajdonképpen Istenről mond le.

Anyám szintén megrendült és összezavarodott. Őt nem a vallási kérdések nyugtalanították. Attól félt, hogy apám még néhány asszonyt hozhat a házhöz, amihez – a saria alapján – joga volt. És valóban, az első napokban, általában sötétedéskor, kendős szépségek jártak-keltek a házunk körül messzi tartományokból, a legfinomabb selyembe és bársonyba öltözve, ami csupán elsőre furcsa látvány. Hiszen – ahogy Ibn Arabi tanította – amint valaki felveszi az igaz hitet, Allah – dzselle szanuhu – azonnal gondoskodik arról, hogy az újdonsült mumint körüllegje az iszlám hangulata. Tehát: minaretek, varázsszőnyegek, török bugyogók, csodalámpák, csörgődobok, kobozok, kadaifek és baklava.

„Bevallom”, mondta apám évek múltán, „eleinte kísértésben voltam, hogy még két-három asszonyt hazahozzak. Egyesek kínálkoztak is. Nagyon szépek voltak. És mindegyiknek tisztességes hozománya volt. De ellenálltam a kísértésnek. Mindenekelőtt anyád miatt, aki hitetlen, de jó és odaadó feleség. Továbbá Ibn Qajjim al-Dzsauzijja hadísza miatt, amely így szól: »Aki Allah, dzs.sz., miatt elhagy valamit, Ő azt egy jobbal helyettesíti. Aki ilyen elmével van megáldva, az uralkodó magaslatára emelkedhet, az az uralkodó pedig, aki megengedi, hogy a szenvedély vezesse, az alattvaló rab szintjén van...«”

Csodák csodájára apámat nem zárták ki a Jugoszláv Kommunista Szövetségből. És ő sem hagyta el soha a JKSZ-t, bár a kommunistákat ugyanúgy gyűlölte, akár az álszenteket és az idolimádókat. De a tagdíjat többé nem fizette, és a maratoni pártgyűlésekre sem járt. Ami – mint majd látni fogjuk – nem gátolta fényes karrierjének építésében.

Velizar Basara, a nagyapám nem tágitott attól a hiábavaló törekvéstől, hogy eltévelyedett fiát megtérítse. Még most, ennyi év elteltével sem egészen világos számomra, miért idegeskedett nagyapám azért, mert fia áttért a muzulmán hitre. Várható lett volna, hogy neki, a megrögzött ateistának mindegy, hogy apám keresztény, buddhista vagy sintoista. De nem volt neki mindegy. „Ha katolikussá lett volna”, siránkozott nagyapám, „szombatistává vagy nazarénussá, azt még valahogy megérteném. De hogy muzulmán legyen, Szulejmán, ó, Szulejmán... Mit kellett öregségemre megérnem.”

Szomorú volt látni nagyapámat, a Jugoszláv Néphadsereg nyugalmazott tábornokát, aki hajszál híján néphős lett, amint jósnőkhöz és jövedőmondókhoz jár és borsos árat fizet a vacak varázslásokért, hogy a nép legócskább ópiumának segítségével, amit a lelke mélyéből gyűlölt és babonaságnak tartott, hitchagyott fiát visszatérítse.

Néhány évvel a muzulmán hitre való áttérése után apám teljesen elsajátította az arab nyelvet. Később felmondott, vagy felmondást kapott, nem emlékszem tisztán, de a családunk emiatt nem szenvedett. Sőt! Az

Egyesült Arab Emírségek valamiféle alapjából érkező titokzatos pénz-küldeményeknek köszönhetően nagy lábon éltünk. Főként a testvérem, Ilijana, aki a menő divat szerint öltözködött, és csökönyösen elutasította a hidzsáb viseletét.

Testvéremmel ellentétben, anyám ráállt. A házon kívül többé nem jelent meg salavári és feredzse nélkül. Gondolom, hálából állt rá erre, amiért apám egyetlen új feleséget sem hozott haza, habár joga volt erre.

Apám barátainak lényegében mindegy volt. Nem hagyták el. De a látogatások megritkultak. A házukba többé nem lehetett cipőben belépni, anyámnak és a testvéremnek a látogatások alatt a női helyiségekben kellett lenniük, elzárva a kíváncsi szemek elől, az alkohol pedig szigorúan tiltott volt. Habár apám titokban továbbra is ivott a pincében, a kamrában és a fürdőszobában. Velizar nagyapa továbbra sem mondott le arról, hogy fiát a helyes útra visszatérítse.

„Ha hívő pravoszláv, protestáns vagy katolikus lenne, mindegy”, panaszkodott hadirokkant barátainak, „nem ellenezném. A vallásosság minden emberi lény dialektikus fejlődésének része. Ez olyan, mint a gyermekbetegség. Az ember igazából nem lehet jó ateista, ha nem volt hívő egy bizonyos ideig. De az iszlám, az iszlám az egészen más. Nincs egyetlen olyan muzulmán ország sem, amely a kommunista eszmét felkarolta volna. Habár elismerem, hogy sok jó dolog van azokban az országokban. Például: a tolvajok enyves kezének levágása, az alkoholisták és a drogosok bolond fejének lemetszése, és legvégül a házasságtörők megkövezése. Melyik igazi kommunista nem kívánná ezt a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság Büntetőtörvényébe? Tanulnunk kell a muzulmánoktól, de nem áttérni a muzulmán vallásra. Különbözik a kereszténységből is átvettünk néhány jó dolgot. Tulajdonképpen mindent. Csakhogy mindegyiket megtisztítottuk az Isten illúziójától. Mindennek ellenére, elvtársak, én nem adom fel. Ismét Miroslav lesz a neve. Más nem lehet. Kérlelhetetlen vagyok. Mindent megteszek! Minden kapcsolatot megmozgatok. Elmegyek a marsalli hivatalba.” És el is jutott a marsalli hivatalig...

Radaković ügyvéd segítségével nagyapám levelet írt Josip Broz Titónak, amelyben válogatott szavakkal előadta gondját.

„Ki ez a Basara tábornok?” Kérdezte a marsall, amikor felolvasták neki nagyapám levelét. A segédtest elmagyarázta a marsallnak, hogy Velizar Basara, az első proletárbrigád harcosa a negyedik ellenséges offenzíva idején megmentette az életét úgy, hogy testével védelmezte az ellenség repeszgránátjától.

„Ekkor, marsall elvtárs”, jelentette az adjutáns, Đurić tábornok, „Velizar Basara harcos elvesztette látását, lábát és kezét. A háború után

sikeresen elvégezte a Vorosilov Vezérkari Akadémiát Moszkvában, visszatérte után pedig az 52. harckocsihadosztály parancsnoki tisztségébe lépett. A Kominform rezolúciója idején igazi hazafiként és kommunis-taként viselkedett. Minden katonatisztjét és altisztjét, aki pénztárcájában Sztálin képét tartotta, gyors eljárással agyonlövette. Mindössze két hónap alatt teljesen elfelejtett oroszul. Hadosztályának tankjai két éven keresztül őrködtek begyűjtött motorokkal készenlétben szocialista hazánk határán, amiért Basara tábornokot Nagycsillagos Katonai Érdemrenddel tüntették ki. Ez az adat érdekes, marsall elvtárs: annak ellenére, hogy Basara generális falábú volt, a tisztikar fizikai képességeinek ellenőrzésekor tizennégy másodperc alatt száz métert sikerült futnia.”

– Impozáns! Látszik, hogy különleges fából faragták. Miért nyugdíjazzták?

– Mert támogatta Aleksandar Rankovićot a JKSZ KB negyedik plénumán.

– Kellemetlen, az istenét, bizony kellemetlen. Tanul-e újból oroszul? Találkozzat-e Lekával? Részt vesz-e bárminemű összeesküvésben?

– Nem!

– Ide figyeljen, Đurić! Basara tábornoknak egy kis ajándékot küldjenek tőlem: egy tiroli szalámit, egy kilogramm narancsot és egy zacskó mosóport. Alkalmas időpontot kell találni, és meghívni a marsalli hivatalba audienciára. Éppen érdekel, hogy mi történt a fiával... Most pedig, mars kifelé!

Velizar nagyapa a hír hallatán, hogy a főparancsnok audienciára várja, éles fantomfájdalmat érzett a falábában. Csúnyán szétvitte a gránát, melyet bátran megakadályozott abban, hogy Titót megölje. A szeme, a keze és a lába szenvedett látható sérülést. A katonai adminisztráció koponyája bal felének elvesztését jósolta, ennek helyére, nyilván az amerikai kórházban, Bariban műanyag sapkát helyeztek. Nagyapám teste még mindig tele van szilánkokkal.

Vajon milyen anyagból készülhettek azok a gránátok? Milyen titokzatos mesmerizmus avatkozhatott bele a gyártásukba? Hiszen amikor nagyapa katonás vasléptekkel haladt az utcán, csavarok, szögek, villák, vasreszelékek, gombostűk, tűk és óraszerkezetek apró fogaskerekei kígyóztak utána. Zivatarkor nagyapám körül fényes aura formálódott, szeméből pedig kövér szikrák pattogtak.

A házunk ilyen napokon Tesla laboratóriumára hasonlított. Túl sok figyelmet nem szentelt ennek. Valahol azt olvasta, hogy ez Szent Elma legközönségesebb tüze, természeti jelenség, tudományos tény... Habár nagyapának kedvesebb lett volna, ha ezt a tüzet, mondjuk, David Pajić Daka néphős tüzének nevezték volna.

Velizar nagyapa szentül hitt abban, hogy a forradalmaknak meg kell változtatniuk az emberek és a dolgok nevét. De nem mert beszélni erről. Általában ritkán és keveset beszélt. Mert bármikor megszólalt, valami baj történt. Valami balra- vagy jobbrafordulás. Ha nem beszélt volna, ma néphős lenne, nem pedig az 1941-es Emlékérem egy átlagos viselője, amelyet minden utcasarkon találni.

Ám lenne miről mesélnie, csak ha merné a szívét kitárni. Az ölébe ültethetne engem, az unokáját, és beismerhetné, hogy nem önszántából védte meg saját testével Tito elvtársat, hanem a gránát alá lökte az az Aleksandar Ranković, akit ő a saját rovasára megtámogatott a végzetes plénumon. Lényegében nincs mit kifogásolni ezen a lökdelőzésen. Így csinálták ezt mindannyian. Ranković kötelessége volt ez. A főparancsnok biztonsága nem válhatott kérdéssé. Ezért a közelében mindig számtalan kutya, harcos, gépíró és ápolónő volt. Arsa Jovanović, a ballisztikában otthonosan mozgó békebeli tiszt a csaták alatt figyelmesen hallgatta az aknavetőgránátok süvítését, és amikor úgy vélte, hogy valamelyik a főparancsnok irányába tart, elüvöltötte magát: „Lökd, Leka!”

És Ranković gyorsan odalökött néhány kutyát, harcost és gépírót. S lesz, ami lesz.

Így volt ez akkor is, amikor Velizar Basarára került a sor, hogy megmentse Tito elvtárs életét. Ranković éppen belejött. Villámgyorsan odalökött két kutyát, egy hercegovinait és a nagyapámat éppen arra a helyre, ahova az aknavetőgránát esett. Drága istenem, micsoda vágóhíd volt az! Testrészek szanaszét ötven méter átmérőjű körben. Nem lehetett tudni, hogy ki a kutya, ki a hercegovinai és ki a szerb. Köztudott, hogy a népfel szabadító harcban nem hagyták a sebesülteket a harctéren. A csata után az ápolónők összegyűjtötték a kezeket, lábakat, mancsokat, farkakat és fejeket két sátorlapba, a sátorlapokba egy üveg jódot öntöttek – és irány a Bari felé tartó szövetséges repülőre.

Ott, Bariban a rendelkezésre álló anyagból a katonáorvosok csupán egy személyt tudtak összetákolni. Ez Velizar nagyapa volt. Aki eleinte nem is volt túlságosan megelégedve a foltozás eredményével. „Összecsapták!” – zsörtölődött nagyapa. „A sebesülés előtt 42-es bakancsot viseltem, a kórházból való kijöveletem után pedig alig tudtam beleszorítani a lábam a 44-esbe.”

A marsallal való találkozás örömteli napját nem a legtisztább lelkiismerettel várta nagyapa. Hiszen nemcsak hogy támogatta Aleksandar Rankovićot annak idején, hanem aktívan segített neki a főparancsnok lehallgatásában. Ez a néphős címbe került neki. De Rankovićról nem tudott lemondani. Ranković nem Sztálin. Ranković szerb és kommunista. Leka

pedig nem azért hallgatta le az Öreget, mert nem bízott benne, hanem mert bizalmatlan volt a marsall látogatóival és barátaival szemben. Elsősorban Krleža úrral szemben. Éppen így – Krleža úrral. Őt ugyanis, az állítólagos „szocialista” író, akit Jugoszlávia Nobel-díjra jelölt, nem lehetett „elvtársnak” szólítani.

„Krleža elvtárs. Még majd Mirkónak hívsz! Miféle elvtársad vagyok én, te kicsinyeskedő senkiházi!” Förmedt rá Krleža az együgyűekre, akik így merészeltek hozzá szólni. „Hol és mikor társalogtunk mi ketten, te ostoba oláh! Ha éppen muszáj hozzám szólnod – de nem tudom, miért kellene – szólíts »úr«-nak.”

Ranković tudta, megdönthetetlen bizonyítékai voltak erre, hogy Krleža a lelke mélyén gyűlöli a szerbeket. Igazából Krleža gyűlölte a horvátokat is, a szlovéneket is, a magyarokat is (a magyarokat különösen, a pesti tanulmányai elég dicstelenek voltak), a macedónokat is és a crnagoraiakat is. És kezünk a szívünkre, gyűlölte az egész világot.

De ez már a horvátok, szlovének, magyarok, macedónok problémája volt, meg az egész világé. Öreg elvtárs elfogult volt Krležát illetően. Semmit sem tudott tőle megtagadni. Minden kívánságát teljesítette.

Krleža éhsége pedig a kitüntetések és gyárak iránt kielégíthetetlen volt.

„Hogyan?” Ugrott fel a fotelból Fric a Beli dvorban, amit tiszteletére éppen Bijelire festettek. „Golyóscsapágy-gyárat akarsz építeni Stalacban? Nem úgy mén az, Joža. Hát azoknak a naplopóknak ott Stalagban, Stolakban, hogy is híjják, fogalmuk sincs, hogy mi az a golyóscsapágy. Ők abba befeküdnenek. Helyezd mán át Novskába. Ott a golyóscsapágyaknak nagy hagyományuk van.” És a golyóscsapágy-gyár Novskába vándorolt.

Krcun alig tudta kiharcolni a FAP-ot, a smederevói Vasműveket és a sevojnoi Rézöntödét. Ha nem fenyegetőzött volna indulatosan – ahogyan szokta –, hogy titokban megöli Krležát, a FAP-ból FAV – varaždini autógyár – lett volna. A vasműveket illetően kompromisszumra jutottak: a marsall meghagyta, hogy a smederevói mellé még egyet – egy teljesen fölöslegest – építsenek Sisakban. Krleža úr pedig önként lemondott a rézöntödéről.

– Réz nem kell nekünk – mondta. – Hadd hengereljék a rezet a szerbek, azok az üstfoltozó cigányok, és hadd kovácsoljanak tálcákat, üstöket, kávéfőző ibrikeket. Másra úgysem valók.

„Hát, Velizar”, mondta Ranković, „hogysis ne hallgatnánk ki az ilyen beszélgetéseket? Ha hagyjuk Krležát fosztogatni, egyszerűen tönkretesz bennünket. Koldusbotra jutunk. A forradalom kérdésessé válik. A számítás világos. Ha nincsenek gyárak – nincs munkásosztály sem. Ha nincs munkásosztály – nem létezhet az avantgárdja sem. Vagyis – nem létez-

hetünk mi! Ha pedig mi nem vagyunk, akkor a harcunk hiábavaló volt. Hiába löktelek tehát a gránát alá! A csetnikek, a kulákok és a nacionalisták veszik kezükbe a dolgokat. Tudod, hogy az OZNA mindent megtud. Íme, mit tudott meg: Vojislav Šešelj, aki – ha meg nem akadályozzuk Krležát – a jogtudományok doktora és az új csetnik mozgalom vezetője lesz, már az általános iskola ötödik osztályába jár. Csupa ötös. Megparancsoltam, hogy amint befejezi az egyetemet, vigyék el tíz évre Zenicába, és – kompromittálási célból – tegyék ki megrögzött bűnözők szakadatlan fajtalankodásának. Mindez azonban fabatkát sem ér, ha valóságunk felügyelésétől elállunk.

Megyünk tovább: Vuk Drašković – egy másik, talán még veszélyesebb csetnik mozgalom vezetője – már érettségizett a gimnáziumban. Egyetemi szobájának padlójába lyukat vájtak, abban rejteget egy csetniktört és egy tiszti kokárdát. Kapcsolatba igyekszik lépni Dobrica Ćosić-Gedžával, kígyót melenget a keblén, árulót, aki... lássuk csak... aki híveivel valamely padlón már hozzáfogott szocialista hazánk térképének átszabásához. Várjál csak, itt valami nem stimmel, ja, ez a jelentés 1986-ból való. Még nem szabják a térképeket. A tanítványok még csak általános iskolások. Még nem ismerték meg Gedžát. De már olvassák a Gyökereket, és telhetetlenül szívják magukba a nagyszerb nacionalizmus mérgét.”

– Kollégád, Franjo Tuđman hadbiztosi tábornok ki nem mászna Krleža fenekéből, ahol az elviselhetetlen bűz ellenére horvát nacionalisták és usztabarát elemek tarka társasága gyülekezik éjjel-nappal. Tuđman már a generalissimus és államfő posztján látja magát, egy annál is Függetlenebb Horvát Állam élén, mint amely ellen harcoltunk. És bizony mi is látni fogjuk őt, ha nem leszünk éjjel-nappal éberek, és ha nem lesz osztályöntudatunk.

– Leka elvtárs, engedje meg, hogy önhöz forduljak, szakította félbe Velizar nagyapa Rankovićot. – Van egy ajánlatom. Miért nem likvidálja egyszerűen ezt a csőcseléket a Hivatal? Ez bár egyszerű. Kisfiú, gyere csak ide, hogy a bácsi adjon neked egy cukorkát. Becsalogtad valamelyik bokorba. És – bumm. Homloklovás. Vagy tarkólovás.

– Gondolkodtunk ezen. Még mennyire. De nem lehet, az anyja mindenét. Pihenj, Velizar. Mit állsz itt, mint egy szobor? Ül le, mindjárt töltök magunknak egy-egy pálinkát. És mesélek. Nagy gonddal találtuk szemben magunkat, Velizar. Figyelj. Ez szigorúan bizalmas dolog. Nehogy kikotyogd valahol. Nehogy elszard megint. Az Emlékéremnek annyi. És lehet, hogy a fejednek is.

– Dehogy, Leka elvtárs, észre tértem. Régóta nem beszélek semmit. Jó napot, hogy van, hogy van a felesége, hogy vannak a gyerekek, viszontlátásra és köszönöm. Már évek óta ez az egész konverzációm.

– Ha így van, akkor rendben, végső ideje volt, hogy észhez térj. Hanem kanyarodjunk csak vissza a dologhoz. Természetesen le akartuk lövöldözni a férgeket, a forradalom tovább tart, de egy megoldhatatlan probléma jelentkezett. Ugyanis a hivatal jövőbeli jelentései azt mutatják, hogy az említett árulók mindegyike megjelenik a közéletben. S mit tehetünk? Mondjuk, ma lepuffantjuk Šešeljt, ő pedig tizenöt év múlva megjelenik Belgrádban. Botrány! Kompromittáció! Nem megy ez, testvér. Úgy látszik, létezik valami felsőbb erő, valamiféle sors, a történelem némiféle logikája, az ördög tudja, mi ez, ami ellen még a Hivatal sem tud tenni semmit.

– De miért nem likvidálják őket ott... a jövőben?

– Ej, Velizarom, hogy miért? Azért, mert néhány hónap múlva rajtakapnak Tito elvtárs lehallgatásán, minden állami és pártfunkciótól megfosztanak, a Hivatal főnökének helyére pedig Krleža emberét, doktor Stane Dolancot teszik meg. A marsall ajándécsomagjának szimbolikája a legmélyebb aggodalomba sodorta Velizar nagyapát. Amikor megkapta a szalámit, narancsot és mosóport tartalmazó küldeményt, Basara tábornok bezárkózott dolgozószobájába, és lázasan gondolkodni kezdett. Világos volt számára, hogy ez tulajdonképpen nem ajándék, hanem rejtjeles üzenet. Tapasztalt illegálisként nem volt nehéz megfejtenie. A rothadt narancsok mondjuk világosan mutatják, hogy a marsall szerint Basara tábornok osztályöntudata megpenészedett és megposhadt.

A mosópor ugyanakkor biztatás és figyelmeztetés: amennyiben Basara tábornok elvtársi bírálatnak veti alá magát, és felülvizsgálja álláspontját, alakja ismét olyan makulátlan lesz, mint a Plavi radionnal kimosott leánying; ha nem így tesz, és a Ranković-félék álláspontján marad, a történelem lomtárában végzi, akárcsak a tiroli szalámi. Szó szerint. A marsalli hivatalból származó ajándécsomagban levő füstölt hentesárúnak külön figyelmet kell szentelni. Kalóriaértékükön kívül ezeknek a csemegéknek szimbolikus értékük is van. A tiroli szalámi például a nagyszerb hegemoniára utal. A krakkói sonka az anarcholiberalizmus jelképe...

Hát nem kapott-e Đilas a bukása előtt nap mint nap a Beli dvorból francia sajtokat és krakkói sonkát? Đido elvtárs ezekben a küldeményekben a marsall jóindulatát látta. A kevéségtől ittasan nem fogta fel, hogy Tito elvtárs egyértelmű üzenetet küld neki:

– Milovan, ha továbbra is szarásokat csinálsz, a diplomáciai raktárnak ezeket a finomságait soha többé meg nem kóstolod. Kenyérpépet és gerslit fogsz enni életed végéig!

És vajon Milorad T. Džibronja, a poeta laureatus, a párt kedvence, a legfiatalabb AVNOJ-díjas, aki arra vetemedett, hogy a funkcionáriusok feleségeinek ülepét fogdossa, vajon ő nem végezte-e Corned Moufflon ex-

portkonzervek tartalmaként, amelyeket a zrenjanini Szervó Mihály gyárbán állítottak elő, amit csak azért nem költöztettek át Eszék külvárosába, mert Krleža gyűlöli a magyarokat? Tito elvtárs Krleža egyik belgrádi látogatásakor szívélyesen felajánlotta, hogy Eszéken építsék meg a Szervó Mihály gyárat.

– Köszönöm szépen, Joža, mondta Krleža, nem fog nekem ez a Szervó Mihály, vagy ki ott pöffeszkedni Eszéken, a magyarok öröme. Adjuk csak a gyárat a szerbeknek. Hadd készítsenek csak ők ételeket a belsőségekből meg szalonnát. Te pedig adj nekünk valami elektronikát vagy ilyesmit.

Tito elvtárs a fémesztergályos műhelyben fogadta Velizar nagyapát, az Užice utcai rezidenciájának alagsorában. Nem volt ez rossz jel. Persze jobb lett volna, ha a dolgozószobájában fogadja, de mivel az összeesküvés gyanújának árnyéka még ott lebegett Basara tábornok feje fölött, abban a pillanatban a dolgozószoba volt a lehető legjobb, amit kaphatott. Ott sem fogad bárkit Öreg elvtárs. Az ő esztergapadja mellett nincs helyük a munkásosztály ellenségeinek. Az ilyeneket – ha éppen muszáj – a lóistállóban fogadja. Ahonnan az audiencia után, szemmel láthatóan felzaklatva, egyedül jön ki. Ha esetleg mikrofonokat és magnetofonszalagokat találtak volna Tito lakosztályain, amelyek bizonyították volna Ranković áruló cselekedeteit, akkor nagyapát és Rankovićot is a lóistállóba hívták volna, és nyomtalanul eltűntették volna. De semmit nem találtak.

Ahogy telt az idő, maga Tito is egyre gyakrabban gyanította, hogy lehallgatás egyáltalán nem volt, és hogy az egész hercehurca valójában beállított dolog. Mikor is volt az, 1966-ban. Azóta mennyi is, kerek hat év múlt el, és semmit sem találtak, és nem is bizonyítottak. Habár Krszto Crvenkovszki a negyedik plénumon az Istra Hotelban bemutatott a Központi Bizottság tagjainak valamiféle mikrofonokat. De ezek azok a régi, háború előtti mikrofonok voltak a Belgrádi Rádióból; mindegyik nyomott vagy két kilót. Valamit mégis fel kellett mutatni. A pártbírátság szigorú, de igazságos. Bizonyíték nélkül nem ítélik. Hozott hát Crvenkovszki bizonyítékokat is, valami szalagokat. Ezek – mint később kiderült – a filmtárból kölcsönzött szalagok voltak. De mit tudja Crvenkovszki, hogy mi a hangjegyzet és mi a filmjegyzet.

Miután Rankovićot eltávolították minden funkcióról, a marsall megparancsolta, hogy Leka házát éjjel-nappal hallgassák le. Hát ha Leka kinyitja a száját – mondta az UDBA új főnökének –, ha valamilyen összeesküvést kovácsol, akkor ő, Josip Broz marsall május elsejére szépen elküld egy döglött macskát Rankovićnak. Hadd írja Leka a testamentumát. Lesz, ami lesz. De Leka soha nem mondott egy csúnya szót sem Tito elvtársról.

Miután Ranković kegyvesztett lett, népellenes elemek, kulákok, reakciószok, az ötödik hadoszlop tagjai és disszidensek sereglettek a házába. Mića Popović, Branislav Mihailović Mihiz, Živorad Stojković, Brana Crnčević, Jagurida Dobrijević, Melentije püspök, Vlado Dapčević, Miodrag Petrović Čkalja, a filozófus Ljuba Tadić és a színész Ljuba Tadić, Arandel Gojšina, Vice Vukov, Vladimir Šeks, Srđa Popović, Ljubinka Bobić, Silvana Armenulić és sok más nem népi elem. És mindannyian azon voltak, hogy lépre csalják Rankovićot. Hogy kiprovokálják belőle a marsall származása körüli misztériumot.

Hogy valóban május 25-én született-e, hogy egyáltalán megszületett-e. Igaz-e, hogy Tito valójában Baltazár gróf, a nemes Keglevich és egy sesvetei szakácsnő törvénytelen gyermeke? Hogy felső katonai iskolát fejezett, orosz fogságba jutott, és ott került kapcsolatba a kommunista eszmékkal?

Igaz-e, hogy a BROZ vezetéknev mozaikszó, amely egy titkos sátáni társaságot jelöl? Bezakonje, Rat, Otimačina, Zavera. Vagyis törvénytenség, háború, fosztogatás, összeesküvés. Igaz-e az athéni To Vima napilap állítása, miszerint Broz valójában Zorba, a görög. Valóban ezerhétszázötven felesége volt?

Mit tud Ranković mondani a Wehrmacht archívumából származó adatra, mely szerint Josip Brozt, a banditavezért megölték a drvari ejtőernyős támadáskor, és a helyére éjnek idején tökéletes hasonmását, az NKVD tábornokát, Volkovot állították, aki addig feredzse alatt rejtőzött, és Samira névre hallgatott. Igaz-e, hogy a bécsi tüntetések idején Tito megölte Liberty Valance-t?

Hihetünk-e azoknak a híreszteléseknek, melyek szerint a marsall évekig portásként dolgozott a moszkvai Lux Hotelban? Igaz-e az a tény, hogy Tito a Vatikán kéme, gyakorló hívő, akinek a küldetése a pravoszláv vallás és a pravoszláv népek megsemmisítése? Miért tiltotta meg testamentumában határozottan a marsall, hogy sírkövére ötágú csillagot helyezzenek?

Az ilyen és ehhez hasonló kérdésekre – melyeket a marsall élőben hallgatott a dolgozószobában és a privát helyiségekben elhelyezett hangszórókon keresztül – Ranković csak legyintgetett.

– Ugyan, kérem, mondta, mindez ellenséges propaganda. A teljes igazság Tito elvtársról A JKSZ történetében, az ő Összegyűjtött műveiben található, meg – részben – Vladimir Dedijer Memoárjaiban. Egyébként meg milyen más igazság létezik e könyvekben leírtakon kívül? Minden más, amit mondanak, rágalmazás és hazudozás. Jól van, Broz természetesen nem tökéletes ember. Szeret a kelleténél egy kicsit többet inni, kissé indulatos természetű, egy kicsit önfejű. De szocialista forradalmunk vitathatat-

lan vezetője. Nemzeteink és nemzetiségeink legnagyobb fia. Nagy humanista. Jó mester! Önöknek, az úgynevezett disszidenteknek ezt becsülniük kellene. Ha valamilyen véletlen folytán Csehszlovákiában, Lengyelországban, Magyarországon lennének, hogy a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségét ne is említsem, fenét lenne alkalmuk fekete zenét hallgatni, külföldi italokat inni és a kormány ellen ugatni. Öreg elvtársnak önökhöz is van türelme. Főként azokhoz, akik munkás- és parasztsaládból származnak. Tito nem veszi el a reményt, hogy előbb vagy utóbb belátják bűneiket, és becsületes értelmiséggé válnak.

Ezek a közvetítések jólestek a marsall fülének. Valahol ott a hetvenes évek elején, a horvát tavasz idején, amikor a nacionalisták felbátorodtak, és amikor erős és megbízható kézre volt szükség, Tito azon gondolkodott, hogy rehabilitálja Rankovićot. De ha ezt megtette volna – kérdésessé vált volna a tévedhetetlensége.

Hogyan elmenni a JKSZ kongresszusára, és azt mondani: „Mindez tévedés volt. A mikrofonok rádiósak és hibásak, használhatatlanok, az állítólagos szalagok pedig filmtekercsek. Ranković ártatlan.”

Nem, ezt ő nem engedhette meg magának.

– Pihenj, Basara! – mondta Tito elvtárs Velizar nagyapának, aki megkövülten állt vigyázállásban.

Ekkor magához hívatta hű pohárnokát.

– Kalajin!

– Szolgálatára, marsall elvtárs!

– Hozz nekünk két pálinkát. Azt a kraljevóit, amit a bányászok delegációja hozott a Magnohromból.

Ez már nem volt túl jó jel. De egészen rossz sem. Velizar nagyapa tudta, hogy Kraljevo neve a háború után egy bizonyos ideig Rankovićevo volt. A marsall azzal, hogy kraljevói pálinkával kínálta nagyapát, tudtára akarta adni, hogy a lehallgatási botrányban való részvételét nem felejtette el, de az a tény, hogy Kraljevót többé nem hívják Rankovićevoznak – és főleg az, hogy a pálinka a bányászok ajándéka –, arra utalt, hogy Velizar nagyapa bűneit talán megbocsátják.

– Igaz-e az, Basara, hogy a falábaddal meg tudtál tenni száz métert tizennégy másodperc alatt?

– Szent igaz, főparancsnok elvtárs.

– Most, ilyen idősen meg tudnád-e ismételni ezt a hőstetted?

– Meg, főparancsnok elvtárs. Nem éppen tizennégy másodperc alatt. De tizenhat alatt biztosan.

– Így beszél az igazi kommunista. Akarsz még egy pálinkát? Akarsz! Bizony, én is. Kalajin!

– Szolgálatára, marsall elvtárs!

– Hozz nekünk még két pálinkát. Most azokat az užiceieket. Olyan seízű ez a kraljevói. És készíts egy üveggel Basarának, hogy hazavigye.

– Szolgálatára, marsall elvtárs!

Az užicei pálinkára való áttérés földerítette Velizar Basara tábornok szívét. Az užicei pálinka panacea, amely feléleszti a politikai halottakat. Egy üveg ajándékba adott užicei pálinka pedig teljes ellentéte a krakkói sonkának és a tiroli szaláminak. Nagyapa tudta, hogy újfent rehabilitálták, és hogy a marsall meg a párt ismét számít rá.

– Hanem, Basara, mi történt a fiaddal? Hallottam, hogy áttért a muzulmán hitre.

Fia említésére nagyapa felugrott a fotelből, és ismét vigyázzállásba vágta magát.

– Igaz, Tito elvtárs! De megtagadtam az árulót az újságon keresztül.

– Nem kellett volna ezt tenned! Politikai szempontból ez nem jó. Te tudod, hogy a muzulmánok sokat szenvedtek a régi Jugoszláviában. Ők most egyenjogúak más nemzeteinkkel és nemzetiségeinkkel. Cselekedeted rossz példát mutat. Mit csinálunk, ha most az apák elkezdenek tömegesen lemondani muzulmán fiaikról? Na, de erről majd később. Meséld el, hogyan történt mindez. Gyerünk, igyál egy pálinkát, és kezdj mindent előlről. És az istenért, pihenj már! Nem bírlak nézni így. Ember, te tábornok vagy, nem pedig egy idősebb szakaszvezető.

– Nem tudom, mi történt az én Miroslav fiammal – kezdett mesélni Velizar nagyapa. – Szigorúan neveltem, de igazságosan, a szocialista erkölcs szellemében. Sosem volt vele gondom. Kitűnő tanuló volt az általános iskolában és a gimnáziumban, ahol tizenhét évesen bevették a JKSZ-be.

– Később az egyetemen Miroslav politikai tudományokat tanult – folytatta Velizar. – Nem vetette alá magát a nyugati hatásoknak, úgy értem: nem járt el táncra, nem hallgatta a dekadens fekete zenét. Különösen erős osztálytudattal rendelkezett. Már ifjúként kollégájával, Slobodan Miloševićyel és annak barátnőjével, Mirával, Moma Marković néphős lányával, megbízásból jegyezte azon párttagok nevét, akik eljártak Mića Popović tárlatmegnyitóra, és a revideálatlan Goli otokos Dragoslav Mihailović irodalmi estjeire. A névjegyzékeket rendesen továbbította a Hivatal illetékes szerveinek. Ugyancsak elkészítette a reakciós családokból származó gimnazisták és egyetemisták listáját, akiknek a morfinista és buzeráns francia nagykövet, megbocsásson, bassza a seggét, s ennek fejében farmernadrágokat, külföldi cigarettákat, lemezeket, könyveket és kölnivizet ajándékoz nekik.

– Tudok a listáról, Basara – mondta a marsall. – Olvastam. Szégyen! De emlékezetem szerint a te fiad benyújtotta azoknak az úgymond példás

fiataloknak a listáját is, akiknek, megbocsáss, a kínai nagykövet bassza a seggét. Gyanús, hogy semmit nem ajándékoz nekik ezért. Félek, hogy ennek ideológiai háttere van. Mindenféle balrafordulás. Trockizmus! Revizionizmus! Maoizmus! Egyenlődsdi! Az ilyenekre oda kell figyelni! Egyéb-ként ez semmi. A diplomaták – kivéve természetesen a mi jugoszlávjainkat – egytől egyig buzeránsok. Krleža mondta nekem nemrég, hogy Andrić is buzeráns volt. Hogy nevezték volna ki egyébként olyan fiatalon a király nagykövetének? Van ebben logika. De nincs igazság. Krleža mérges és dúl-fúl, amiért Andrić vette át – Fric így véli – a neki járó Nobelt. Ajánlottam Lekának, persze az elválásunk előtt, hogy vizsgálja ki ezt. Nemcsak hogy nem volt buzeráns, szólt a jelentés, hanem Andrić egy igazi szatír. Különösen szereti írókollégái és a társadalmi-politikai munkások feleségeinek a fenekét. Hanem, hol is álltunk meg, mi történt a fiaddal, Miroslavval? Talán csak nem került valamiféle romlott társaságba?

– Épp ellenkezőleg, főparancsnok elvtárs, jó társaságba került. Csak téves tanulságokat vont le abból a barátkozásból. Elkezdett ugyanis az arab államokból való egyetemistákkal találkozgatni. Mit mondhattam volna neki? Az állami politikát követte. Országunk az ön ügyes vezetésével támogatta az arab népek igazságos harcát az imperialista csatlós Izrael cionizmusa és hegemonizmusa ellen. A pártdirektíva ez volt: az arab világból minél több fiataalt elhozni Belgrádba az egyetemre, és mindent megtenni azért, hogy otthon érezzék magukat. Miroslav mindent megtett, hogy úgy érezzék magukat, mint otthon. Nem tudom, hogy történt az, hogy ezek az egyetemisták rávették Miroslavot, hogy áttérjen a muzulmán hitre. Szemmel tartottam én őket, persze. Semmi gyanúsat nem vettem észre. Látszatra – mind jó fiúk. Csak teát isznak. Ritka az, aki rágyújt. Egész nap fennhangon olvasnak. Honnan tudhattam, mit olvasnak? Arabul a Korán és A tőke egyformán hangzik: al habulah, al mahabilah ve hezbolah...

– Számomra a Párt hivatalos állásfoglalása szent, folytatta beszámolóját Titónál Basara tábornok, de úgy gondolom, hogy egy arabból sosem válhat jó kommunista. Igazságtalanság, kapitalizmus, embernek ember által való kizsákmányolása – mindezt megértik és elfogadják. De folyton csak Allah nevét emlegetik. A vallásról még haláluk árán sem mondanak le. Viszont a nép ópiuma és a kommunizmus nem fér meg együtt.

– A dialektika felől kell ezt vizsgálnunk, Velizar. Az iszlám hatszázötven évvel fiatalabb a kereszténységnél. És gondolj bele, hogy milyen fanatikus hívők voltak az őseink hatszázötven évvel ezelőtt. Milyen válási sötétségben éltek. Türelmesnek kell lenni az arabokkal. Különben az araboknak van kőolajuk, nekünk meg nincs. Kőolaj nélkül pedig, Velizar

– habár neked ezt tudnod kellene – a tankok csupán haszontalan vaskupacok. Folytasd, mi történt tovább...

– Szégyen, főparancsnok elvtárs. Hogy még sötétebb és rosszabb legyen a dolog, az iszlámra való áttérésének rítusa november huszonkilencedikén volt, a köztársaság napján. Az ünnepi asztalnál összegyűlt az egész család, megboldogult barátnőm, Ivanka, a menyem, fiú- és lányunokám; vendégségben voltak nálunk rokonaim is a Gornji Milanovac melletti Svračkovacból. Miroslavot előzőleg elküldtem, hogy vegyen ecetet, és éppen azon tűnődtem, hol maradt el ilyen sokáig? Csak őt vártuk, hogy visszajöjjön, hogy megfűszerezzük a salátát, hogy megtartsam alkalmi beszédemet, és hogy hozzálássunk az évéshez. Egyszer csak megjelent. Földig érő bő pantallóban, a fején fez. Már az ajtóból bekiáltotta: „Allah akbar, gyaurok!” Mielőtt még reagálhattam volna, odaszaladt az asztalhoz, fogta a sült malacot, és kidobta az ablakon, s így az általános biztonság veszélyeztetésének büntetést követte el. A lakásom a hatodik emeleten van. Megölhetett volna valakit. Szerencsére ünnep volt, ebédidő, egy lélek sem járt az utcán.

– Miután kidobta a malacot, az áruló bezárkózott a szobájába, és imádkozni kezdett. Azonnal telefonáltam az óvárosi rendőrségre, és megparancsoltam, küldjenek ki egy járőrt. Öt perc sem telt el, máris ott voltak. „Tábornok elvtárs, mi történt?” – kérdezte Stanivuk, az őrzőparancsnok vezetője. Lelkiismeretes rendőr. Ismerem. De – mit mondjak neki? Úgy döntöttem, megmondom az igazat. „Szakaszvezető elvtárs”, mondtam, „a fiam török bugyogót és fezt vett magára, Allah akbart kiáltott, és kidobta az ablakon a sült malacot.” „Részeg?” – kérdezte Stanivuk. Nem hazudhattam. „Nem részeg”, mondtam. „Hogy lehetne részeg; az iszlám tiltja az alkohol fogyasztását.” „Megsértett valakit?” Megintcsak nem tudok hazudni. „Senkit sem sértett meg!” „Nos, ebben az esetben”, mondta Stanivuk, „ez az önök családi ügye. Maguknak kell megoldaniuk.” Stanivuk szalutált, kellemes ünnepeket kívánt nekünk, hátra arc, és elment.

Tito elvtárs rágyújtott egy szivarra.

– Ide hallgass, Velizar. Stanivuk szakaszvezető helyesen cselekedett. Durić!

– Szolgálatára, marsall elvtárs!

– Jelentsd a belgrádi rendőrfőnöknek, hogy Stanivuk szakaszvezetőt léptesse elő zászlóssá, és helyezze át az Užicei utcához minél közelebb levő rendőrállomásra. Stanivuknak igaza volt, Velizar. Ezt nektek kellett megoldanotok, családon belül. Talán nem kell téged emlékeztetnem arra, hogy a család a társadalom alapsejtje. Ha a családban valami nem stimmel, akkor a sejt rosszindulatúvá válik. Ha az ilyen családok elszaporodnak, a társadalom rákos lesz.

– Mi, jugoszláv kommunisták, a háború után a társadalom rosszindulatú szöveteinek nagy részét operatív úton eltávolítottuk – folytatta Tito marsall. – De még vannak rejtett metasztázisok. Még léteznek gyenge pontok. És akkor mi van? Ha nem voltál képes elintézni a dolgot a családon belül, nem lett volna szabad a népi milíciához fordulnod. Nem tartottad tiszteletben a sorrendet. A saját pártszervezetedben kellett volna felhoznod ezt. A párt egy kibővített család. A párt mindent tud és mindent megtehet! A pártnak mindig igaza van.

– Beismerem, marsall elvtárs, tévedtem.

– Velizar, ne beszélj nekem itt ijekávbán, mint azok a talpnyalók, akik azt hiszik, hogy így majd a kegyeimbe férkőznek.

– Kicsúszott a számon, marsall elvtárs, nem fog többé előfordulni. Beismerem: tévedtem. Áldozatául estem a kispolgári és kisbirtokosi mentalitásnak. Azt hittem, hogy saját erőmből megoldom a problémát.

– De hát, Velizar, éppen erről beszélek: nem támaszkodtál önmagadra, hanem kihívtad a népi milíciát. Amely ebben az esetben teljesen illetéktelen volt. De, jól van. Önkritikát gyakoroltál. Most már minden rendben lesz.

– Ez azt jelenti, marsall elvtárs, hogy Miroslav visszatér az ateizmus-hoz?

– Nem, Velizar, ne szaladj – ahogy ti, szerbek mondanátok – a rúd elé. Ne ess megint bele a kispolgári szubjektivizmusba. És a nemjóját, ne vágd magad minduntalan vigyázállásba. Ne vedd ezt túlságosan a szívedre. Isten nem létezik, így aztán a hívők is csak eltévelyedett ateisták. Tudod-e, hány barrel kőolajat ér a fiadnak az iszlámra való áttérése?

– Fogalmam nincs, marsall elvtárs. Azt sem tudom, mi a barrel.

– Kalajin!

– Szolgálatára, marsall elvtárs!

– Hozzál nekünk egy üveg bacardi rumot, amit annak idején Fidel Castro küldött nekem.

– Azonnal, marsall elvtárs!

– Neked persze ezt nem muszáj tudnod, de annak, hogy a fiad áttért a muzulmán hitre, kivételesen kedvező visszhangja volt az arab világban. Nekik is megvannak az ügynökeik itt Belgrádban. Híre ment ennek Kairóban, Bagdadban, Ammánban és többfelé. Személyesen hívott föl Nasszer... Nem, nem Nasszer, ő meghalt, nyugodjon békében. Đurić, ki is hívott engem Kairóból?

– Anwar el Szadat, marsall elvtárs.

– Igen, Szadat. De, Đurić, Szadat nem Bagdadban van?

– Bagdadban Szaddám van, marsall elvtárs.

– Köszönöm, Đurić, visszamehetsz az irodádba. Másvalakik is hívtak, Velizar. Nagyra értékelik, hogy a konvertitával szemben nem alkalmaztunk repressziót. Ami biztosan megtörtént volna vele, ha Moszkvában, Prágában vagy Budapesten törökösödött volna el. Most képzeld el, ha Zsukov marsall fia áttérne az iszlámra. Rá sem merek gondolni. Foglalmad sincs, mennyit tett a fiad és Stanivuk szakaszvezető Jugoszlávia tekintélyéért az el nem kötelezettek világában. Ha Stanivuk szakaszvezető az ösztöneire hallgatott volna, ha elkapta volna és elverte volna Szulejmán fiadat, tekintélyünk rettenetesen csökkent volna. Okos legény az a Stanivuk szakaszvezető. Đurić!

– Szolgálatára, marsall elvtárs!

Hívd föl a vezérkar főnökét, és továbbítsd parancsodat, hogy Stanivuk szakaszvezetőt léptesse elő a légiero és a légvédelem parancsnokává!

– Két és fél millió. Két és fél millió barrel nyersolaj – ennyit ér fiadnak az iszlámra való áttérése és Stanivuk szakaszvezető átgondolt lépése – folytatta Tito marsall. – Az arabok megnyitották a csapokat. Bátor pilótáink most egész nap repülhetnek a hangnál sebesebb gépeken, és őrizhetik biztonságunkat, a gőzfűtés pedig a munkásságnak hozzáférhető és ingyenes lesz nyáron is. Te pedig, sajnálom, hogy Szulejmán, sajnálom! Mit mondanának erre elvtársaink: Nurija és Hamdija Pozderac, Džemal Bijedić, Aljo Akanović és a többi muzulmán néphős? Osztályöntudatod legyöngült, Velizar.

– Önkritikát gyakorolok, marsall elvtárs.

– Nem kell! Már gyakoroltál. Gondolkodj dialektikusan! S az istenért, ne légy már vigyázással. Pihenj egyszer s mindenkorra! Mi, kommunisták, úgy alakítjuk át a világot, hogy a hiányosságokat előnyökre, a hibákat erényekre változtatjuk. Dialektika, Velizar. Van nekem tervem. De menjünk sorjában. Úgy döntöttem, hogy ismét bizalmat tanúsítok irántad. Különleges vágású ember vagy, ilyenekből pedig ma hiány van. Túl korán nyugdíjaztak! Hozzájárulhatsz te még országunk fejlődéséhez. Éppen ezért úgy döntöttem, hogy megteszlek a Belgrádi Vásár parancsnokának. Pardon, igazgatójának.

– Népünket szolgálom, marsall elvtárs!

– Ott a vásáron bizonyos szabálytalanságok történtek. Nagyszerb nacionalisták támogatásával anarcholiberalisok, technomenedzserek és technokraták szuverénül rombolnak. Ügymond üzleti ügyben túl gyakran járnak Nyugatra, és magukévá teszik a kapitalista gondolkodásmódot. A vásár igazgatósága valóságos kúróhellyé, ahogyan ti, szerbek mondjátok, kalakurnicává vált. Napszámra tivornyáznak, szajhákat, színésznőket, énekesnőket, dzsesszegyütteseket visznek oda. Szivaroznak és whiskyt

isznak a szigorú pártdirektíva ellenére, mely szerint szivarozni és whiskyt inni kizárólag a marsalli hivatalban és a diplomáciai fogadásokon szabad. Megengedhetetlen pimaszság!

– És, kérlek, emlékezz, vajon nem szerveztek-e – mikor is volt az – három vagy négy évvel ezelőtt gitárfesztivált. A kábítószeres bozontosok által okozott szörnyű kakofónia a hálósobámba is behallatszott.

– Marsall elvtárs, pártszervezetem ülésén a legélesebben elítéltem a gitárfesztivált.

– Helyesen jártál el!

– Népünket szolgálom!

– A vásárnak erőskezü emberre van szüksége! Meggyőződésem, hogy te vagy az igazi személy. Nem kétlem, hogy gyorsan rendet teszel, visszaállítod a pártfegyelmet és a szocialista erkölcsöt.

– Tíz nap sem kell, marsall elvtárs. Megvan-e az engedélyem a likvidálásokra?

– Hagyjad a likvidálásokat, Velizar. Igaz, a rendcsinálásnak az a leghatékonyabb módja. De mi most az ENSZ nagyra becsült tagállama és az el nem kötelezettek mozgalmának vezetője vagyunk. A nemzetközi tekintély végett felhagytunk a likvidálásokkal.

– Marsall elvtárs, engedje meg, hogy önhöz forduljak. Véleményem szerint az anarcholiberalizmus, a revizionizmus, a technomenedzserség, a nagyszerb nacionalizmus és a párt irányvonaláról való más letérési formák éppen azért jelentek meg, mert felhagytunk a likvidálásokkal.

– Teljesen egyetértek veled, Velizar. Mi azonban áttértünk a forradalom második szakaszára. Ne gondolkodj túlságosan. S hagyjad a sok beszédet. Magad is tudod, hogy azért nem lettél néphős. Először is, vállalod-e a vásár irányítását? – tette fel a kérdést Tito Basara tábornoknak.

– Örömmel, marsall elvtárs.

– Durić!

– Szolgálatára, marsall elvtárs!

– Szólj oda, ahova kell, hogy estig tartóztassák le a vásáron azt a bandát. Találjanak már ki valamit a számlájukra, és ítéljék el őket többévi rabságra. Basara tábornok holnap tisztségébe lép. Neked pedig, Velizar, az a dolgod, hogy októberig, amikor a Nemzetközi Könyvvásár lesz, tökéletes rendet teremts. Annál is inkább, mert jelenlétemmel emelem majd a könyvvásár rangját. Állandóan kifogásolják, hogy még egyszer sem látogattam el a vásárra. S ha jobban belegondolok – ez mulasztás. El kell látogatnom. De, érted, nem mehetek csak úgy el az anarcholiberalizmusnak és a revizionizmusnak ebbe a fészkébe. Öt hónapod van arra, hogy a vásárt visszatérítsd a forradalom és a munkás-önigazgatás útjára. Azt javaslom,

hogy a vásár igazgatóságát az első proletárbrigád szervezetének mintájára szervezd meg.

– Azonnal kinevezem a vásár politikai biztosát.

– Helyes! S most térjünk vissza Szulejmánhoz.

– Térítsük vissza az ateizmusba?

– Nem, Velizar. Figyelsz te egyáltalán, a teremtésit! Más terveim vannak Szulejmánnal. Mivel foglalkozik a fiad?

– Nem csinál semmit. Könyveket ír! Vagy húsz regényt és elbeszéléskötetet írt meg, de megtiltottam neki, hogy megjelentesse.

– Miért?

– Azért, mert hűtlen lett a szocialista realizmus poétikájához. Dekadens. Csupa hülyeségeket ír. Valamiféle posztmodernizmus.

– Ne beszélj összevissza, Velizar. A posztmodernizmus még nem létezik. Korai lenne még. Ez szürrealizmus. Az igaz, hogy jobb lenne, ha úgy írna, mint Makszim Gorkij. De miért? Koča Popović, Davičo és Aleksandar Vučo is szürrealista volt, s ez nem akadályozta őket abban, hogy jó kommunisták legyenek. Hanem, ide figyelj. Úgy döntöttem, hogy a fiadat kinevezem a JSZSZK szaúd-arábiai nagykövetének. Hallgass! Semmit ne szólj. Nehogy még az Emlékérmet is elveszítsd. Gondolkodj dialektikusan. Figyelj: egy újdonsült muzulmán szaúd-arábiai nagykövetté való kinevezése nagyon jó visszhangra talál majd az iszlám világban. Ezzel azt is jelezzük az arab országoknak, hogy tiszteljük őket, mint az el nem kötelezettek mozgalmának teljes jogú tagállamait. Másrészt, a Szanaában való tartózkodás kijózanítólag fog hatni a fiadra. Aki, ha jól értesültem, szeret felönteni a garatra.

– Így van, marsall elvtárs. Iszákos. S ami a legszörnyűbb, az utóbbi időben titokban iszik. Szégyent hoz önre is és az országunkra is.

Fáma a Basarákról

Elmúlt hát a vakáció, különösebben nem pihentem ki magam, de az igazat megvallva, nem is voltam különösebben fáradt. Eltökéltem, hogy két hétig nem veszek a kezembe újságot, és nem nézek tévét. Ez a második sikerült, az első nem. A megszokás hatalma, vagy mi. Nem hagyja magát csak úgy a Gutenberg-galaxis, amely, úgy tűnik, a totális kretenizáció zárószakaszába fordul. Legalábbis nálunk. De hogy ne legyek unalmas: ahogy visszaindultam a munkára, első gondolatom az volt, mit is művelnek velem a kommentátorok, mi a véleményük a Titóról szóló regényről, és – egyáltalán – mivel foglalkoznak, hogyan telnek napjaik. Hát ott – csodák és feddés. Az egyik „kolléga” azt veti a szememre, hogy a *Danas* egyik számában négy fényképem is megjelent, szerinte ez túl sok, egyetértek

vele, de tisztelt publikum, nem én vagyok a szerkesztője sem ennek, sem bármely más újságnak. Képeim megjelentetése a szerkesztő kizárólagos felelőssége, egyelőre csak erkölcsi, de a dolgok állásából ítélve könnyen lehet bűnvádi is.

Egy másik rajtakapott, hogy hazudok. Nyilvánvalóan jól értesülten azt mondja, nagyon is nagykorú voltam abban az időben, amikor a regényben kijelentem, hogy kiskorú voltam. A harmadik szerint olcsó üzleti trükk az, hogy a regény hőse az én vezetéknévemet viseli. Hát nem egészen. Az eltűnt idők nyomában hőset ugyanúgy Marcelnek hívják, mint az író, a francia kommentátorok mégsem csinálnak ebből ügyet. Azonkívül a Basara nem is olyan ritka vezetéknév. Sőt, véletlenül is találkozni Basarákkal. Megyek pár nappal ezelőtt regisztrálni az ócska autót, hát, az ügynökség tulajdonosa szintén Basara. Tiszta nepotizmus, kedves paranoiások. Semmiképpen sem tiszta véletlen. Hogy ne is beszéljek a számos telefonhívásról, amikor is különböző bajba jutott emberek arra kérnek, hozzam őket kapcsolatba dr. Nada Basarával. Talán azt gondolják, hogy rokonok vagyunk, viszont egyáltalán nem is ismerem a hölgyet. Egyes telefonálók nem hisznek nekem. Nem akarja. Csirkefogó. Tekintélyesek számára őrzi a kapcsolatait. Meg hasonlók. Mert nézd: az autót Basaránál regisztrálja, kapcsolata van a híres doktornőnél, nekünk pedig, akik nem Basarák vagyunk, semmi. Vér, verejték és könnyek. Basara, az nem is vezetéknév. Az egy titkos társaság. És itt van a tábornok is, aki lehallgatta Titót. Meg a fia, aki áttért az iszlámra. És az unokája – mármint én –, aki valótlanságokat terjeszt Szerbiáról. De hogy milyen vallású, senki sem tudja.

Jaj, szegény fejemnek, mi lenne, ha Novaknak, netalán nem Đoković, hanem Basara lenne a vezetéknéve. Ami a karriert illeti, ez talán nem is lenne neki olyan rossz – Novak Basara, milyen büszkén hangzik. Ebben azonban nincs ott a famózus Č, identitásunk alapja. Melyet Novak az én szabadságom alatt az égig emelt. Ami jó is. S igaz, hogy Novak diadala után oly rengeteg volt a mindenféle giccsből, de hát, emberek, emlékezzünk, kik voltak az ifúság eszményképei mindössze húsz évvel ezelőtt, tehát 1991-ben! Csupa Pat Garrett, volt barátjával, a Kölyökkel. Megannyi Predator Alien ellen. S mint a film címe is mondja, bármelyikük győzött is, mi vesztettünk. S itt Novak győzelmei nem sokat segíteneek.

Az Amanchich-novellák névadója

Cholnoky Viktor poétikájának kérdéséhez

1.

A szakmai közvélekedés szerint az úgynevezett Amanchich-novellák a Cholnoky-életmű kiemelkedő fontosságú darabjai. Jellegetes kalandor-történetek ezek; a főlzabadult mesélés, a reálisnak és a fantasztikusnak az elegyítése, az erős színek kedvelése, s mindenekelőtt egy sajátos narráció-változat, amely később a fiatalabb kortársnál, Kosztolányinál az Esti Kornél-történetekben is megjelenik majd és válik széles körben ismertté – itt már együtt van meg. Az Amanchich-novelláknak, akárcsak az Esti Kornél-történeteknek is, az összetartó „foglalata”, egységbe szervezője egy név, amely egyéb külön eszköz nélkül is, a mesélés ősi szabályai szerint összetartja a szándékolt sokféleséget, s közben a természetes ismétlődés tagoló-összekapcsoló szerepét is betölti a cikluson belül. Ez a név Cholnoky Viktor esetében egy egzotikus név, az *Amanchich*, amelyhez utónévként hol a Trivulzió, hol a Filippó társul. Sánta Gábor (1993), akinek komoly érdemei vannak a Cholnoky-filológiában, s e novellatípusról is mindmáig a legtöbb érdemét mondta, az író köteteiből hét, szétszórt közleményeiből pedig további kilenc e körbe tartozó novellát szedett össze. Ő figyelt föl arra is, hogy e szövegkorpusz kilenc darabjában a figura a Trivulzió, hétben pedig a Filippó utónevet viseli. Az utóbbiakról írja: „Az elbeszélések hőse Amanchich Filippó, aki külsejét és élettörténetét tekintve kétségtelenül azonos Amanchich Trivulzióval. Cholnoky írói technikája is hasonló: a kétpólusú elbeszélésmód és a keretes szerkezet e novelláknak is jellegetessége. Helyesebb tehát a leszűkítő Trivulzió-novellák helyett az Amanchich-novellák megjelölést használni. A Filippó-történetek egyszerre kötődnek a vezetőkénnel a többihez, s ugyanakkor a keresztnév rögtön el is különíti tőlük” (Sánta 1993: 95–96). Fontos észrevétel, hogy a

„Filippó-történetek rövidek és nemegyszer kidolgozatlanok” (Sánta 1993: 96). Alighanem ez magyarázza, hogy a kilenc Trivulzio-történetből hét bekerült az író maga válogatta köteteibe, a Filippó-történetek pedig mind kívül rekedtek a köteteken. Ez az írói megkülönböztetés nyilvánvalóan nem a pusztán véletlen műve, s összefüggésben van a megjelenített hős alakjának formálódásával. Azzal a próbálkozással, amely új s új vonásokkal igyekezett gazdagítani az összképet, s amely kiterjedt egészen a hős, névvel is kifejezett identitásának módosítására is – ám a megvalósulás a sikerültség más-más fokával lett jellemezhető. Hogy miért a Trivulzio-történetek lettek a sikerültebbek, s miért éppen a Filippó-történetek sorsa lett a viszonylagos sikerületlenség, érdekes alkotás-lélektani kérdés. A filológia nyilván majd meg is válaszolja. Ám ennél most fontosabb összefüggésnek látszik, hogy a vezetőknév tartóssága, változtatásokkal dacoló megmaradása azt jelzi, az élménycör, amelyet az író földolgozott, s a poétikai cél, amely tollát vezette, mindvégig azonos maradt. Az Amanchich névnek valami mélyebb értelme és/vagy oka volt.

Ez az összefüggés, ha e novellákról szólunk, már csak azért is óhatatlanul tematizálódik, mert a Cholnoky-filológiában hamar fölmerült a kérdés, ki lehetett Amanchich alakjának mintája. Először, még 1917-ben a testvér, Cholnoky László utalt a lehetséges mintára, majd később, 1936-ban az első, s mindmáig egyetlen monográfia szerzője, Faragó Erzsébet (aki egyébként adatait jórészt ugyancsak a családi legendáriumból merítette). A fivér azt írta: „Csak egyszer volt Fiumében, csak három napig volt ott és a halszagú Gomila egyik pocsék kis osztériájában már rátalált a csodálatos Trivulzióra, aki a kalandor, hazug olasz–horvát–dalmata véregységnek oly tökéletes típusa, hogy az ő ismerete után a heterogén Fiume fotográfiai teljességgel áll az intelligens ember előtt, aki az egyéb tudnivalókat úgyis tudja” (Cholnoky 1917: 664). A monográfus, aki máshová helyezi az inspiráló modellel való megismerkedést, két helyen is kitér erre a kérdésre. Előbb csak így: „A Monarchia határain túl sose vetődött” (tudniillik Cholnoky). „Különösen gyermekkorra színhelyéhez, a Balatonhoz vonzódott. Egy ilyen balatoni útja alkalmával találkozott kedvelt alakjának, Amanchich Trivulzionak modelljével is” (Faragó 1936: 7). Majd részletesebben, így: „Cholnoky szívéhez legközelebb [...] a sokszínű élet kalandora: Amanchich Trivulzio áll. Cholnoky írói világnézetét legtisztábban ennek az ütött-kopott figurának megjelenésében szemléltethetjük. Különös mindjárt Amanchich Trivulzio viszonya a szerző reális életéhez. Dunántúli bandukolásai során a Balaton mellett találkozott a rezes orrú öreg tengerésszel, Kompolthy Tivadarral. A »miles gloriosus«-nak ezt a köznap életben elég gyakran felbukkanó figuráját fonta be képzeletének

színes fonalaival. Félig valóság, félig fantázia, a realitásból kinőtt irrealitás gazdag birodalma az *Amanchich Trivulzió*” (Faragó 1936: 29–30). S a disszertáló irodalomtörténésznek ez az azonosítása sikeres lett. A novellafüzer hősenek mintájaként utóbb ez az azonosítás vált általánosan elfogadottá. Kompolthy Tivadart *Trivulzió* modelljeként tartja számon Sánta Gábor (1993) és Brassai Zoltán (1993) is, noha Sánta más inspirációk jelenlétére is fölhívja a figyelmet, Brassai pedig Kompolthy portréjának árnyaltabb és összetettebb megrajzolására törekszik.

A testvérnek az uralkodó fölfogástól eltérő, de legalábbis másféle értelmezést is megengedő magyarázata így, nem is meglepő módon, kritika tárgya lett. Brassai, Kompolthy modellségének legfőbb mai híve, cáfolatát is szükségesnek látta: „Nos – mondja Brassai, a fivér fiumei inspirációt emlegető emlékezésére utalva –, több adat pontos ebben, hiszen a *Trivulzió szeme* című novellában, mely a ciklus első írása, Cholnoky valóban leír egy fiumei találkozást, és a színhely tényleg egy »pocsék kis osztéria«. A fiatalabb testvér ezt az adatot használja fel egy mutatós gondolatmenet illusztrálásához, s közben nem figyel arra”, hogy a megismerkedés történeteként a szóban forgó novella egy másik helyén egy másféle – budapesti – találkozás szerepel. Ebből pedig, vonja le a következtetést Brassai, az következik, hogy a fiatalabbik Cholnoky ide vonatkozó megjegyzésének „igazságtartalma kérdésessé válik” (Brassai 1993: 120).

Kérdés azonban, jogos-e ez a következtetés? Azon vitázni, hogy a novellahős *Trivulzió* vonásai hányféle forrásból származnak, nyilvánvalóan terméketlen és a fiktív szövegek szerveződésének lényegét félreértő megközelítés lenne. Azt is felesleges lenne tagadni, hogy Kompolthy Tivadar minden bizonnyal csakugyan a novellahős megformálásának egyik ihletője volt. A Kompolthy egyenlő *Trivulzió* azonosítás azonban, amely, a jelek szerint, a veszprémi lokálpatrióta tudatnak oly kedves, már a fiktív szövegek természetéből adódóan is tarthatatlan. Sőt, már a novellaszöveg olyasféle filológiai hasznosítása is, amellyel Brassai él, elvileg megengedhetetlen. Egy novellabeli megismerkedési történettel cáfolni a való életbeli megismerkedést, nem lehet. Ráadásul Cholnoky László a maga verzióját nem is a novellából merítette (arra legfőljebb retorikailag rájátszik, intertextuálisan is erősítve mondandóját) – megjegyzése forrása, mint cikke más pontjain is, a személyes emlék és/vagy a bátyjától hallottak reprodukálása. Ha pedig szem előtt tartjuk, hogy a *Trivulzió*-novellák megformálása két, lényegileg különböző inspirációtípust is igényelt (egyet a figura megalkotásához, egy másikat pedig a hős által elmesélt történetek megkoncipiálásához), – akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a fiumei inspiráció a szövegszerveződés szempontjából nagyon is nélkülözhetetlen volt.

Ám éppen ez az összefüggés veti fölszínre a kérdést: miért lett a balatoni magyar tengerészből idegen nevű, dalmát–olasz keverék? Vagy másképpen megfogalmazva ezt a problémát: miért nem lehetett a novellákban egy magyar nevű balatoni hajós történeteinél megmaradni? A fölhasznált „tények” egyszerű kifordítása, poétikai célú átnevezése állna a háttérben? Aligha. De ha mégis így lenne, akkor is kérdés maradna a kérdés: miért éppen dalmát–olasz keverékké alakul át, nevében is, a balatoni hajós? Azaz, miért ragaszkodik az író az Amanchich névhez?

A válasz, azt hiszem, egyszerűbb, mint azt az eddigi szakirodalom alapján gondolni lehetne. Maga a figura elsődleges életbeli mintája szolgáltatta a magyarázatot. Őt hívják ugyanis Amanchichnak – Cholnoky csak él a névvel, amit a megismert (egyik) modell fölkínált neki.

2.

A Hét 1906. évi 30. számában az *Innen-onnan* rovatban van egy *Amanchich Antonio* című glossza. A szokásos szerzői jel hiányzik előle, de címe és – főleg – tartalma s nyelve alapján állítható, maga Cholnoky írta. A rövid szöveget (Cholnoky 1906: 507) érdemes teljes egészében idézni: *Különös, hogy ezt a dalmatával vegyes olasz nevet magyar szórendben kell leírunk. De abban kell leírunk, mert Amanchich Antonio a magyar tengeren, a Balatonon csinálja azt, amire a legnagyobb szerelem, a tenger szeretete kényszeríti rá a partszülötteket. Fekete, mokányképű és alacsony ember a termete szerint. A lelke szerint meg igazi hajósvér, aki a sekélységében nagyraháborodó vízre, a Balatonra hozta ide a tornyosodó víznek, a perspektívában hegynék látszó tengernek a stílusát és vele együtt az emberi mindetlegyőzésnek a tengerszokta népben legjobban kifejezett erejét. A minap – négy-öt napja, – napóleoni erejű vihar vonult végig Európa derekán. A barométer, amely azon a napon inkább barom volt, mint méter, depressziózt a Balatonon is a légnyomást és a Tihany alatti szorosból méteres hullámok rohantak át fehértarajú bömbölettel a Nagy-Balatonból a kisebb, Tihany és Kenese között, Füredtől Siófokig az igazi nagy úr nyugalomával fekvő Balaton-medencéig. Ez a vihar hullámtarajával érte a „Baross”-t, de a fehér vízfogával megfogott egy csónakot is, amely Tihany alul indult és amelyben négy bencés pap ült. Szent Benedek rendje félezer esztendő alatt sok vihart látott, de ezúttal a vihart legelsőbben Amanchich Antonio látta meg. És eligazítottatta a fehér hullámtarajok fölött a Baross oda, ahol a négy nádasszeli kacászáról hazatérő „high reverend” küszködött a legjobb barátunkkal, aki egyúttal a legjobb ellenségünk is: a vízzel. És a magát nem jogosulatlanul tengernek álmódott Balatonból négy életet, négy értékes életet emelt ki a víz haragjából az összekátrányozott deszka biztos bordái közé. Négy, dióhéjban füg-*

gött élet lett újra biztossá és a Balaton hulláma érezte megint, hogy a tengeridegű ember úr még rajta is. A fekete, alacsony és szélesvállú Amanchich Antonio, minden Balatonjáró-ember kedves ismerőse, olasz hajózást, dalmata vakmerőséget és – magyar bravúrt csinált.

E glosszát figyelmesen elolvastva néhány dolog azonnal nyilvánvaló. Mindenekelőtt: ez a szöveg igazodva a rovat jellegéhez, nem fiktív, hanem referenciális szöveg. Ahogy a rovat minden írása, ez is egy aktuális napi eseményt dolgoz föl, „ír meg”, a történet is, a főlemlegetett nevek is valóságosak tehát. A Baross például, amely kulcsszerepet kap az elbeszélte történetben, itt nem a hajdani miniszter neve, hanem a róla elnevezett balatoni gőzhajóé, amelyet – még Kelén névvel – 1889. július 1-jén bocsátottak vízre, de 1891-ben, a miniszter iránti tiszteletből, átkereszteltek Barossra. A balatoni hajózás történetéből az is tudható róla, hogy ez a hajó egészen 1922-ig üzemben volt. S ami szempontunkból a legérdekesebb: a glosszából kiderül, 1906 nyarán ennek a hajónak a kapitánya Amanchich Antonio volt, aki – mint olvashatjuk – a viharból kimentett négy bencés papot. Sőt, az is kiderül, hogy ez az Amanchich Antonio a maga idejében (s közegében) közismert ember lehetett, hiszen a glossza szerzője „minden Balatonjáró-ember kedves ismerőse”-ként emlegeti.

Megvan tehát az „életrajzi” Amanchich – az, aki nagy valószínűséggel az Amanchich-novellák „névadója” (és egyik mintája) volt.

3.

Mi következik mindebből Cholnoky poétikájára? Mindenekelőtt egy alkotástechnikai felismerés. Cholnoky csakugyan valós személyből indult ki, s a modell néhány attribútumához mindvégig ragaszkodott. Megőrizte például az idegen hangzású, de egzotikus hangulatú vezetéknevet, de a keresztnévet már megváltoztatta, sőt variálta. Ezzel megőrizte, de meg is változtatta modellje legfőbb karakterjegyét: a valóságos személyt fikcionalizálta. Még hozzá meghatározott irányba. Az eredeti keresztnév helyébe illesztett új keresztnév az irodalmi alakmás egzotikusságát fokozza. A Trivulzio is, a Filippó is erős aurával, névhangulattal bíró név, lényegesen karakterizálóbb, mint a szokványosabb Antonio. De megmarad a modell legjelentősebb, mondhatnánk identitásképző szociokulturális sajátossága is. Azaz a valóságos személy etnikai hovatartozása, „kevert” identitása éppúgy megmarad az irodalmi alakmásban, mint foglalkozása: vízhez kötöttsége. A külső, amely az etnicitásnak is lenyomata, sajátos – elrejtő-megőrző – átalakuláson ment keresztül az irodalmi megformálás során. A modell alacsony („mókány”) termetű, a novellában szereplő figura

már ennek ellentéte: magas és sovány. Az etnicitás jegyei azonban itt is, ott is megmaradnak – erre a novellákban szükség volt. Az eredeti Amanchich, tudjuk A Hét *Innen-onnan*jából, „[f]ekete, mokányképű és alacsony ember a termete szerint. A lelke szerint meg igaz hajósvér”, s a „fekete, alacsony és szélesvállú Amanchich Antonio, minden Balatonjáró-ember kedves ismerőse, olasz hajózást, dalmata vakmerőséget és – magyar bravúrt csinált”. Neve „dalmatával vegyes olasz név”. A *Trivulzió szeme* című novellában Amanchich már ilyen jellemzést kap: „Ez a barátom egy hórihorgas, fekete és kampósorrú dalmata. Illetve nem is dalmata már, hanem abból a sajátos, sem nem szerencsés, sem nem szerencsétlen vérvegyülékből való, ami az Adria északi sarkában szűrődött össze az olasz és a dél-szláv vérenek a megkeveredéséből és amit szeretnék kvarnéró-kreolnak nevezni el. Mert ebben a keverékfajban nagyon sok kreolság van. A teste a dél-szlávától kapta a marcialitást, az olasztól a villogó szemet és fekete haját. A lelkében ott van a moriák vadsága, de már csak szilajsággá enyhülve az olasz gyávaságától, a tengerparti nép vállalkozó kedve, egyesülve a hegylakó makacs kitartásával, a szláv elandalodás az olasz üzleti szellem mellett, a lazzaroni semmittevés vágya a kecskepásztor munkabírásával. Ez a faj kontemplatív és mégis cselekvő, megvan benne a kezdésre való nagy tehetség, de hiányzik belőle a siker végérvényes megfogásának a képessége” (Cholnoky 1905: 563). A folytonosság, ami a két jellemzés közt jól megfogható, nyilvánvaló. Az irodalmi alak egy további fontos attribútuma, félszeműsége már az életrajzi Amanchichtól való eltávolítás eszköze – ez azonban, mint a kutatás kiderítette, a másik modell, Kompolthy Tivadar „számlájára” írható. S mint ilyen, poétikailag teljesen kézenfekvő, „természetes” eljárás.

Bármilyen paradox is tehát, azt kell mondanunk, a modell arra kellett Cholnokynak, hogy átvegyen néhány fontos karakterjegyet, de ugyanakkor ebben-abban el is távolodjon tőle: a valóságos embert elrejtse a fikcióban.

Ami a legfontosabb: a név megőrzése azért volt szükséges, mert az ezzel is jellemezhető kevert etnicitású típus megalkotása és megjelenítése lehetővé teszi az egzotikus, groteszk-különös történetek elbeszélését. (Az érdekesség, tudjuk, Cholnoky számára elsőrendű prózapoétikai követelmény.) A másik – valószínűsített – modellnek, Kompolthy Tivadarnak a neve viszont erősen beszűkítette, egyetlen karakterjegy kiemelésére redukálta volna a figura auráját, s éppen azt a vonatkozást emelte volna ki, amelyet – poétikájának ismeretében állíthatjuk – Cholnoky éppen el akart rejteti: a magyar nemesi pedigrét. Márpedig, tudjuk, az erős érintettség, amely fölfogásában az irodalmi mű egyik legfontosabb föltétele volt, számára csak, mint rejtve megjelenített összefüggés volt irodalmilag vállalha-

tó. A személyes érintettség és a rejtett, áttételes kifejezés az ő poétikájának egymást föltételező két pillére.

Mindezt színezi, hogy a figura külső megjelenítése (s néhány más vonása is) az Amanchich-novellákban erősen autobiografikus jellegű. Magyarán s értelemszerűen: Cholnoky Viktor saját magát is belevetítette az Amanchich névvel jelzett novelláiba. A szó tulajdonképpeni értelmében tehát a novellák Amanchich Trivulziója és Filippója maga az író.

Irodalom

- Brassai Zoltán 1993: Trivulzió fél szeme. *Vár Ucca tizenhét*, 1. sz. 119–125.
Cholnoky Viktor 1905: Trivulzió szeme. *A Hét*, augusztus 27.
Cholnoky Viktor 1906: Amanchich Antonio. *A Hét*, 30. sz. 507.
Cholnoky László 1917: Cholnoky Viktor. *Nyugat*, 7. sz. 660–678.
Faragó Erzsébet 1936: *Cholnoky Viktor*. Budapest: A szerző kiadása.
Sánta Gábor 1993: Cholnoky Viktor Amanchich-novellái. *Vár Ucca tizenhét*, 1. sz. 91–99.
Vadai István 1993: Ultima manus manum lavat. Cholnoky Viktor Trivulzió-novelláinak szinoptikus kiadásáról. = *Vár Ucca tizenhét*, 1. sz. 100–109.

Az írótaborról

A kezdetektől 1988-ig, a vajdasági autonómia megdöntéséig látogattam – látogathattam – a Kanizsai Írótabort. Számomra az itteni találkozások legtöbbször az ötvenes, hatvanas, talán a hetvenes évek elején jelentettek. Két területen szereztem Kanizsán tartós élményt: az írók kivételes egymás közötti ismerkedése és a közöttük lefolyt végeláthatatlan viták terén. Néhány szóval mindkettőt közelebbről is megvilágítom.

Csak a Kanizsai Írótabornak köszönhetően ismerkedhettünk meg mindannyian például Manojlovics Tóddal, a világfíval, kiváló költővel, aki mégiscsak Ady Endre nagyváradi baráti köréhez tartozott, s szerb léte jobban ismerte a magyar irodalom némely vonatkozását, mint jómagunk. Vele mintha Ady Endre szellemi világa is betoppant volna egy-egy órára közénk. Megilletődve faggattuk azokról a kapcsolatairól, amelyeket Ady kortárs magyar költőivel hosszú éveken át ápolt. Bámulatos volt műveltsége, de közvetlen modora is, ahogy hozzánk, kései vidéki pennarágókhoz viszonyult.

Hasonlóképpen csak Kanizsának köszönhetően ismerhettük meg mindannyian például Vörösvári Heinz Vilmost, a cservenkai cukorgyár költőjét, akit nagy szerencse ért, mert főnöke felfigyelt költői tehetségére, s egy napon így szólt hozzá: „Vili, ti si pesnik, idi u biblioteku!” S ettől kezdve a cukorgyár könyvtárát vezette. Böven jutott ideje alkotómunkára. Egy nap a kanizsai parkban fellépett egy padra, s elszavalta nekünk, költőtársainak *Torquemada, én megbosszullak!* című versét. Nem volt világos, szó szerint vagy képletesen értette-e. A spanyol inkvizítor már a tizenötödik században kilehelte lelkét. Jó ideje a légynek sem ártott már. De hát Nyugaton épp az angazsált irodalom dívott, s Vörösvári Heinz akkor így értelmezte az angazsáltságot.

A vitáknak az volt a sajátossága, hogy bár Újvidéken is, Szabadkán is nap mint nap találkoztak s barátkoztak egymással az írók, sohasem volt

alkalmuk mindannyiuknak együttesen s hosszabb időre asztalhoz ülniük, hogy meghányják-vessék akár az őket érdeklő irodalmi törekvéseket, akár szűkebb érdekeltségeiket. Kanizsán bőven esett szó erről is, arról is. Számomra azonban az a vita volt a legemlékezetesebb, amelyik az irodalom öntörvényűségéről, társadalmi funkciójáról és a kettő közötti feszültségről folyt.

Az ötvenes évek végétől kezdve már túl voltunk a szocialista realizmuson. Nyugaton Merton és Parsons funkcionalizmusa dívott. A funkcionalizmus szerint semmit sem lehetett öntörvénye alapján értelmezni, hanem csak más társadalmi entitással való funkcionális összefüggése alapján. Minden dolognak a társadalmi funkcióján volt a nyomaték. Ez a tan azonban hozzánk már vulgarizált formában érkezett, következésképpen megszűntek az öntörvényű dolgok, s minden eszközzé változott valami rajta kívül eső cél elérésében.

Ilyen értelemben Kanizsán is rengeteg szó esett az irodalom társadalmi funkciójáról. Emlékszem, hogy erről itt jómagam is koptattam a számat. De már fogalmam sincs, ki miként vélekedett, s mit mondtam róla jómagam. Úgy vagyok vele, miközben a szocialista realizmus kioktatta az író, hogy az olvasó forradalmi tudatának istápolása érdekében hogyan kell írnia, a funkcionalizmus nem szolgált ugyan recepttel, de rámondult az íróra, hogy alkotása akaratlanul betölti társadalmi funkcióját is, legyen tehát gondja arra, hogy ezt a társadalmi funkciót minél tökéletesebben kifejezésre juttassa. A kritikusnak is ahhoz, hogy híven értelmezhesse egy irodalmi mű művészi kvalitásait, egyszersmind értelmeznie kellett, miként jutott benne kifejezésre az irodalom társadalmi funkciója.

Sokféle irodalmi irányzatnak hódoltam, azután soknak hátat is fordítottam. De már régóta úgy vélem, hogy egy irodalmi alkotásnak semmi más rendeltetése nincs, csak az, hogy olvasójának művészi élményt nyújtson. Az irodalom öncélú. Minden műnek számtalan olvasata van, s nincs rá megfellebbezhetetlen mércénk, amelynek segítségével az olvasatokat rangsorolhatnánk. Csak ki-kiké magának rangsorolhat. A dolog ilyen egyszerű.

Vagy mégsem?

Mintha könyv lenne

Úgy olvastam el Dormán Lászlónak a hatvanadik Kanizsai Írótáboron bemutatott fotókiállítását, mintha egy könyv lenne, regény vagy verseskötet, mert a kiállítás minden darabja felér egy-egy verssel, novellával, sőt akár regényrészlettel is, hiszen történetet mondanak el ezek a képek, mint minden irodalmi munka; a pillanatot ragadják meg, egy-egy ellesett pillanatot is, illetve talán mindig ellesett pillanatot, amikor a képen szereplők nem tudnak róla, hogy fényképezik őket, mert ha tudnának róla, akkor felvennének valamilyen szerintük előnyös testtartást, arckifejezést, és ezzel a pillanatot hazudtolnák meg, önmagukat is, hiszen játszanak, ahelyett, hogy élnének, a jó fénykép pedig éppen az élet egy-egy pillanatát örökíti meg, úgy is, hogy a pillanatot beágyazza az életrajzba, vagyis minden rólunk készült felvétel egyszerre adat a pillanathoz, másrészt pedig része az életünknek; életrajzunk szerves része a rólunk készült felvétel, és nemcsak az igazolványképek vagy azok a legkevésbé, hanem éppen azok a képek, melyeknek a készültéről nincs is tudomásunk. A fényképész, aki nem a stúdióban dolgozik, valójában láthatatlan, csak a fényképezőgép villanása vagy kattánása jelzi a jelenlétét, de akkor már késő igazítani a testtartáson, a mozdulaton, az arckifejezésen.

Dormán László fényképei éppen ilyenek, a pillanatot ragadják meg, de nem akármilyen pillanatot, s nem is akármelyiket, hanem éppen azt, amelyik legtöbbet mond el arról, aki a képre és a képbe kerül; hosszú élet-tapasztalat kell ahhoz, hogy a fotós az élet elevenébe vágjon, hogy éppen azt a pillanatot rögzítse, amelyben minden póz és magamutogatás nélkül jelenik meg egy-egy arc, alak vagy csoport. „A kép az élet császára. Múltja, jelene, jövője, története és emlékezete, egyszóval mindene van. Egy képnek, kell-e mondani, saját emlékezete van, amely hol keresztezi a nézőét, hol nem, gyakran csak elmennek egymás mellett, integetünk az ablakból, hogy hé, hová mész, de hiába, már elment. Egy kép, bármely kép, néz

bennünket és kissé sajnálkozik, hogy ilyen bambán, kiszolgáltatottan állunk vele szemben – semmi kétség, nem vagyunk méltó ellenfél, jobbat érdemelne. Egy kép tudja például azt, hogy bemondható-e a negyvenszáz ultimó, amit otthon annyiszor hallunk, s amit, akár valami titkos társaság jelmondatát, úgy hajtogatunk, tetszett a svungja, a ritmusa, jó volt mondogatni utcán, boltban, csókolom, anyukám küldött, kérek egy negyvenszáz ultimót, és vigyorgni hozzá, mint a vadalma.” Bán Zsófiának *A fotográfia rövid története* című elbeszéléséből való az idézet, s többször idéztem már, mert számomra, lehet, hogy mások számára is, éppen azt mondja el, ami a fotográfia lényege, azt, hogy „a kép az élet császára”, mert uralkodik felettünk, s uralmával valami olyat nyújt nekünk, amit talán észre sem vettünk, mert elmentünk mellette, holott éppen velünk volt, visszanézett ránk, mert minden, ami a fotográfián megjelenik, fordítottja a láthatónak, rácsodálkoztat bennünket a mulandóságra, illetve arra, ami a mulandóságból megőrizhető számunkra. Dormán László a fotográfia művésze, mert minden felvételének „emlékezete van”, az emlékezet pedig nem más, mint valamely végig nem mondott, ám létező és felidézhető történet. Hányszor mondjuk, ha kezünkbe kerül egy régi fénykép egy családi összejövetelről, egy-egy kirándulásról, egy-egy asztaltársaságról, valami távoliról és mulandóról, hogy ez akkor volt, amikor az unokánk megszületett, ez meg akkor, amikor a nagyapát kikísértük az utolsó útjára, emez meg akkor, amikor először találkoztunk azzal, akivel majd az egész életünket leéljük... Történetet mondunk, történetbe ágyazzuk a képet, s ennyiben hatalma is van felettünk, olyan hatalma, mint a császárnak, hiszen uralkodik felettünk, uralkodik a történeteinken, uralkodik az emlékezetünkön. Dormán László arcán, megfigyeltem, amikor szeme előtt tartja a fényképezőgépet, amikor elkattintja a zárat, akkor mindig megjelenik valamilyen rejtélyes mosoly, valójában az alkotás örömének kifejezése ez, távolba mutató mosoly, látszik rajta, hogy aki csinálja, kedvvel csinálja, ezenfelül pedig jól tudja, hogy történetet ír a gép felvillantásával, akár az is mondható, hogy történelmet ír, mert a fotográfia adat és tény, amin nem lehet változtatni; a szavak mulandóak a fényképhez képest, a szavakon igazítani lehet, átírhatók és törölhetőek, a fénykép nem írható át, aki megteszi, azt hazugságon fogják... Ám a kép is törölhető, s minden ami törölhető, megmunkálás alatt van, mert mi más a törlés, mint a megmunkálás, az alakítás művelete, s ebben a fotográfus mindenkivel szemben előnyt élvez, mert valóban az életet mondja, egy-egy képpel egész életrajzot közölhet, mert tényleg „emlékezete van”.

Dormán Lászlónak a Kanizsai Írótáborban bemutatott fotókiállítása az írótábor történetét mondja a nyolcvanas években, azokról beszél,

akik akkoriban megjelentek Kanizsán, felolvastak és beszélgettek, ezt-azt elmondtak egymásnak, össze is vitatkoztak, el is néztek egymás feje felett, aztán megint megszorították egymás kezét. Ezeket a történeteket rögzítették Dormán László felvételei, egy alkalmi közösség – amilyen az éppen táborozó írók közössége – életét dokumentálták, s most évek, sőt évtizedek múltán mi, a kép nézői, tudjuk, hogy ami azokon a képeken megtörtént, vagy megtörténhetett volna, velünk történt, mert ha nem is résztvevői, de mindenképpen tanúi voltunk egy-egy történetnek, az élet egy-egy olyan töredékének, amely felidézi az elmúltat, jelenvalóvá teszi a régít, rámutat a régi történet jelenére, arra, hogy végül semmi sem múlik el, mindennek nyoma marad, s ezek a nyomok igencsak beszédesek, s mi, késői nézői e felvételeknek, nyomkeresők vagyunk, igyekszünk semmi mellett sem elmenni, igyekszünk ott lenni, kívül a képen, mégis belül, mert hozzáadunk valamit a képhez, hozzáadjuk a saját emlékeinket, hozzáadjuk a magunk nézését, az emlékezetünkben megőrzött képeket is, holott – s éppen ezért uralkodik felettünk a kép, a császár – csak azt adhatjuk hozzá a képhez, amit engedélyez számunkra, azt, ami láthatatlanul is rajta van.

S itt van mindjárt a fotókiállítás élén Dormán László önarcképe Juhász Erzsébettel. Dormán szakállas arcán a távolba néző mosoly, a szembogarak csillogása azt mondja, hogy történik majd valami, valami fontos és mégis illékony, valami csendes és mégis jól hallható. És mintha mondana is valamit, szó hagyja el az ajkak közül elővillanó fogsort, azt mondja éppen, nézzetek ide, ez vagyok én és mellettem az író, Juhász Erzsébet, aki olyan sokat tudott a képekről, maga is elbeszéléseiben és regényeiben képeket fogalmazott meg, képekben beszélt, ám szavakkal; összetartoznak ők ketten ezen a beszédes képen, s mintha az is rajta lenne, mintha ott bujkálna Juhász Erzsébet mosolyában, hogy már nincs túl sok hátra. Az élet drámája is rajta van ezen a képen, bár első pillantásra az életöröm önfeledtsége látszik rajta, ám e mosolygó és nevető arcok mögött a történetek hullámverése, sőt a gátszakadás drámája is jól látszik. S még egy ilyen nevetős kép. Tolnai Ottó és Bosnyák István ül egymás mellett, Tolnai Ottó valamerre elnéz és jót nevet, Bosnyák István lecsapja a tekintetét és ő is jót nevet, talán valaki adomázott ott a közelükben, talán valaki megbotlott és elterült, talán történt valami nevetésre ingerlő ott a közelükben, ezen jól el lehet gondolkodni, de mindkettőjük arcán a megnyugvás, a pillanat nyújtotta jókedv, amiből olyan kevés van manapság, de nem volt belőle több a múltban sem. Kettős portré ez a kép, Tolnai Ottó távolra mutató figyelme és mellette Bosnyák István befelé forduló figyelme kettőjük látható közelségét mutatja. S itt van nyomban a másik kettős portré,

Dormán László felvétele

Fehér Ferenc és Németh István, ahogyan összehajolnak az asztal felett, Fehér Ferenc súg valamit Németh Istvánnak s eltakarja a száját, hogy más ne hallhassa meg a szavait, csak éppen a beszélgetőtárs, aki előre hajolva figyel. Valami nagyon fontosat mondhatott Fehér Ferenc Németh Istvánnak, s ha most megkérdeznénk Németh Istvánt, mit is mondott neki akkor Fehér Ferenc, talán még emlékezne is rá. Ha másért nem, hát azért, mert Dormán László felvétele olyan életesen beszél kettőjük közelségéről, hogy csak a szavakat kell hozzáadni Fehér Ferenc tekintetéhez, mert valahová máshová néz éppen, nem a beszélgetőtársra, talán éppen arra az írórtársra, akiről valami titkot mond éppen a szemben ülő írónak, aki viszont egyenesen Fehér szemébe néz, mert a szavak mellett az arcot is látja... Szóba hozok még két kettős portrét, az egyikben Bori Imre Paszkal Gilevszki társaságában, Bori kezében az elmaradhatatlan könyv, a könyvben könyvjelzőként a lapok közé illesztett papírlap, majd innen fog valamit hamarosan felolvasni, vagy innen olvasott fel éppen valamit, de könyv van Paszkal Gilevszkinél is, ő a hóna alatt tartja, talán még bele sem lapozott, de hamarosan olvasni fogja. A másik kettős portrén a korpulens Koncz István költő és a valamennyire görnyedt hátú Dobó Tihamér festőművész látható, éppen nagy beszélgetésben, a festő magyaráz valamit a költőnek, valami érdekeset mondhat, mert mosolyog éppen, és Koncz is mosolyra hajló tekintettel hallgatja a festő szavait. Ez a kép ihlette a szobrászt, aki elkészítette a két nevezetes kanizsai művész életnagyságú szobrát.

Így olvasható a kiállítás minden darabja; nyitott könyv Dormán László fotókiállítása, csak lapozni kell benne és úgy olvasni minden egyes képet, mintha vers lenne, vagy éppen novella, netán egy regény fejezete vagy hosszabb bekezdése.

A Bácsmegyei Napló, Dettre János és az októbrista emigráció

Az 1918–1920-as impériumváltást követően az orientációs pontot vesztett, megtizedelődött magyar értelmiség és a szerveződés kérdésében sem egységes politikai elit, az új állam kisebbségeket sújtó intézkedéseire azok regisztrálásán és tényszerű leírásán túl a kezdeti időszakban nem tudott adekvát, érdemi választ megfogalmazni. A helyzetet nehezítette, hogy az érdekérvényesítés alapvető eszközeinek hiánya miatt semmilyen olyan eszköz, mechanizmus nem állt a rendelkezésére, amivel e jelenségek ellen hatékonyan fel tudott volna lépni. A magyarság önszerveződését, a különböző csoportok együttműködését tovább súlyosbította az 1918 előtti világ terhes öröksége: az itteni értelmiség politikai megosztottsága – a függetlenségi és a munkapártiak egykori küzdelmeinek az emléke, az 1918–1919-es magyarországi politikai események – az őszirózsás forradalom, a Tanácsköztársaság és a fehérterror feldolgozatlansága.¹

A realitásokkal való szembenézés nehéz időszakában, az impériumváltással megteremtődött új helyzetben bármiféle kisebbségi stratégia kidolgozása előtt törvényszerűleg a *kik vagyunk, mit akarunk, merre tartunk?* kérdés fogalmazódhatott meg először, amelyet a heves ideológiai, eszmei vonatkozásokon túl természetesen komoly érzelmi megnyilvánulások is kísértek. Nem véletlenül, mivel a hagyományos, politikai és gazdasági hatalmától időközben megfosztott, de kisebb számban továbbra is fennmaradt egykori magyar elit görcsösen ragaszkodott a térség politikai múltjához, a megyeiséghez és (az akkorra már) elvesztett privilégiumaihoz, ami egyben magával hozta alapvető érdekelttségét a régi rend visszaállításában.

¹ Az előzményekről lásd: Lőrinc Péter: *Bácskai polgári elmélet (1880–1920)*, Szabadka, 1976; Arpad Lebl (Löbl Árpád): *Gradske partije u Vojvodini 1887–1918*. Novi Sad, 1979; Dr. Kalman Čehak (Csehák Kálmán): *Političke borbe u Bačkoj i Banatu u vreme vladavine koalicije 1906–1909*. Novi Sad, 1987

Az önszerveződést tovább súlyosbította, hogy bár az új állam az agráriumban a tulajdonviszonyokat a kisbirtokos rendszer irányába mozgató el, a reformmal a magyar paraszti és földnélküli tömegek szinte semmit sem nyertek. Ezek a társadalmi rétegek a vizsgált korszakban a nincstelenség és a nélkülözés hatására a szociális egyenlőség és igazságosság céljait kitűző kommunista és szakszervezeti mozgalmak, illetve a választási kampányokban felelőtlenül ígéretető szerb pártok felé orientálódtak, s nem voltak kaphatóak sem a nemzeti alapú pártprogramokra, sem a sérelmi politizálásra.

Az állampolgári jogfosztottság és az opciók határidő lejártának elhúzódnása miatt a legális szervezkedés 1921 végéig lehetetlen volt. A teljes jogfosztottság időszakában a magyar tudatot, szellemet és közéletet kizárólag az ezen a vidéken továbbra is megjelenő magyar sajtó biztosíthatta. A politikai és kulturális szerveződés alapjait tehát a sajtónak kellett lefektetnie és kiművelnie.

Az impériumváltás és a magyar lapkiadás újraengedélyezése után a Délvidék négy vezető napilapja a *Bácsmegyei Napló*, a Becskereken megjelenő *Torontál*², az 1921. december 16-án indult, s később a Magyar Párt hivatalos lapjává lett – szabadkai *Hírlap*³ és a Fáth Ferenc apátplébános befolyása alatt álló, Szlezák Rezső ügyvéd által szerkesztett 1920. december 12-én indult újvidéki *Délbácska*, a Reggeli Újság elődje volt.⁴

A legkiemelkedőbb, a legnagyobb energiával dolgozó lap kétségtelenül a Szabadkán megjelenő *Bácsmegyei Napló* napilap volt, mely a gyakorlati és tettekre serkentő gondolatok felvetésén túl elsőként vázolta fel a kisebbségbe szakadt délvidéki magyarság mozgásterét, lehetséges szervezkedésének irányát, alternatíváit.

A *Bácsmegyei Napló* irodalomtörténeti jelentőségéről Szeli István és Bori Imre a mai napig érvényes felismeréseket közölt⁵, így ezeket nem

² Németh Ferenc: Egy régi lap törzsgárdájáról. A becskerei Torontálról indulásának 120., napilappá alakításának 100. évfordulója kapcsán. *Magyar Szó*, 1992. március 7., 14., 21. Uő: *A nagybecskerei sajtó története (1849–1918)*. Újvidék, 2004. 27–45., illetve: Simonyi Mária: *A magyar politikai sajtó története 1918-ig a mai Vajdaság területén*. Tóthfalu, 2003. 153–172.

³ Bővebben lásd: Kolozsi Tibor: *A szabadkai sajtó 1919–1945*. Újvidék, 1979. 95–108. és Simonyi Mária: *A magyar politikai sajtó története 1918-ig a mai Vajdaság területén*. Tóthfalu, 2003. 88.

⁴ A Délbácska történetét lásd: Hornyik Miklós: *A Dél-Bácska története (1920–1929)*. Újvidék, 1985.

⁵ Szeli István: *Utak egymás felé*. Újvidék, 1969. 205. és Bori Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom története 1918–1945*. Újvidék, 1998. 85–88., illetve a Dettre Jánossal kapcsolatos irodalmi összefoglaló uo. 74.

kívánjuk megismételni, csak a szűkebb témánk szempontjából releváns politikatörténeti vonatkozások áttekintésére korlátozódunk.

A nagy elánnal induló új lapot 1903. június 13-án a későbbi Munkapárt két politikusa, dr. Janiga János⁶ és dr. Vojnich Gyula alapították. Első főszerkesztője a budapesti, hithű katolikus Dugovich Imre volt.

Az 1905-ben elmélyülő belpolitikai válságban, amikor a képviselőház elnöke, a függetlenségpárti Justh Gyula⁷ nem ismerte el Fejérváry kormányát, a *Bácsmegyei Napló* a király melletti cikkekkel kötelezte el magát.

Az ellenzékkel való szembenállása nem tartott sokáig, a *Bácsmegyei Napló* 1907 februárjában – története során először – megszűnt.

Az 1908. június 22-i újraindítás Fischer Ernő nevéhez köthető, s ő hívta meg a főszerkesztői posztra Fenyves Ferencet.⁸ A lap Fenyves alatt is megtartotta addigi politikai irányvonalát, s ezen lényegesen az sem változtatott, hogy 1909. október 18-ától a lap élére az ellenzéki politizálásában elhíresült dr. Fischer Jákó került.

A következő év mérföldkő a *Bácsmegyei Napló* életében. 1910. február 12-én ugyanis a tulajdonjog Fenyves Ferenchez került. A tulajdonosváltás a lap politikai felfogásában viszont nem hozott változást, a *Bácsmegyei Napló* továbbra is a Tisza István által vezetett Nemzeti Munkapárt helyi szöcsövének számított.

1913 februárjában Fenyves rövid időre elhagyta Szabadkát, Nagyváradra költözött, ahol átvette a *Szabadság* című lap szerkesztését. Vélhetőleg itt került közelebbi kapcsolatba a polgári radikális eszmékkel. Rövid nagyváradi

⁶ Janiga János (Szabadka, 1862-?) 1862. május 12-én Szabadkán született, Budapesten végezte jogi tanulmányait, s itt tette le az ügyvédi vizgát is. 1889-ben Szabadkán ügyvédi irodát nyitott, 1892 és 1898 között Szabadka ügyésze volt. Az 1910-es választásokon Mukics Simon ellenében került be a parlamentbe. (Lásd: Országgyűlési Almanach 1910–1915, http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/a1910_15/308.htm. Letöltés ideje: 2012. február 10. 21:18.)

⁷ Justh Gyula (Necpál, 1850. január 13.–Budapest, 1917. október 9.) magyar politikus, országgyűlési képviselő, a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt elnöke.

⁸ Fenyves Ferenc (Nagyszentmiklós, 1885. szeptember 16.–Szabadka, 1935. október 15.). Egy zsidó család elsőszülött gyermeke, a család 1894-ben telepedett le Szabadkán, ahol 1903-ban Friedmannról Fenyvesre változtatta a nevét. Gimnáziumi tanulmányait Kosztolányi Dezső, Csáth Géza, Munk Artúr, Jász Dezső osztálytársaként végezte. Ő szerkesztette az *Előre* című, kézzel írott diáklapot, amelyben Kosztolányi Dezső első versei megjelentek. Az érettségi után, 1903-ban Pesten a jogi karra iratkozott, a legtöbb idejét viszont Braun Henrik szabadkai *Bácskai Hírlap*jában töltötte. 1908-tól lett a *Bácsmegyei Napló* szerkesztője, s annak élén maradt egészen 1935-ben bekövetkezett haláláig. 1941-ben a magyar hatóságok feleségét nemkívánatos elemnek nyilvánították, a lapot pedig betiltatták.

kitérője után ismét a *Bácsmegyei Napló* élén találjuk, s bár nem határolódik el egyértelműen a kormánypárti politikától, vezércikkeiben, a lap szerkesztési irányvonalában kitapintható a polgári radikalizmusra való fogékonyság.

1914-ben Fenyves, Hirth Aladárral társulva, létrehozta a *Bácsmegyei Napló* Nyomdavállalatot, mely a következő évben átveszi magának az újságnak a kiadói és tulajdonosi jogát is. A háborús években a *Bácsmegyei Napló* alkalmazkodott a körülményekhez, és szerkesztéspolitikájának a fókuszában a fronttéri tudósításokon túl a helyi állapotok ismertetése, bemutatása állt.

A szerb csapatok bevonulását követően, először 1918 végén, majd 1919 elején a szerb katonai hatóságok a lap többszöri betiltása mellett elkobozták annak rotációs gépét is. Fenyves az elkobzás miatt a budapesti hatóságokhoz fordult panasszal. A levélváltást követően a magyar kormány az SZHSZ Királyság budapesti képviselőjénél tiltakozott, s követelte a gép visszaadását. Hatástalanul, sőt Fenyvesre nézve egyenesen károsan, mert haladéktalanul távoznia kellett a betiltott lap éléről.

Fenyvesnek nem csupán a *Bácsmegyei Napló*-ban betöltött szerepe miatt akadtak problémái. A tulajdonában lévő Korzó mozit 1920. május 13-án pogromszerűen szétverték és felgyújtották.⁹ Az ügyben még a Belügyminisztériumnak is írt, kártérítést követelve, azonban arra sosem került sor.¹⁰

A *Bácsmegyei Napló* újraindulására 1920. július 29-éig kellett várni, amikor a Belügyminisztérium végül Vukov Lukácsnak¹¹ engedélyt adott – minő véletlen: *Bácsmegyei Napló* néven – a lapindításra. Az új lap mögött azonban a régi gárda állt: tulajdonosát Fenyves Ferencben kellett keresni, Vukov csak a hatóságok megnyerése miatt, névlegesen volt a régi-új lap szerkesztője.¹² Nem sokkal ezután, 1923 elején, Fenyves Vukovot azzal vádolta meg, hogy a szerb titkosszolgálat beépített embere volt.

⁹ IAS, F:47. XX. 574/1920

¹⁰ Uo.

¹¹ Vukov Lukács (Szabadka, 1887. november 11.–Szabadka, 1957. június 30.). Iskoláit Szabadkán végezte, utána újságíróként a helyi lapok munkatársa volt. Az I. világháború után orosz hadifogoly volt. A fogságból visszatérve, 1919-ben a *Bácsmegyei Napló*-nál dolgozott. 1921-ben a *Hírlap* felelős szerkesztője. 1927-ben megvált a *Hírlaptól*, és *Föld* címmel indított lapot. 1928-ban rövid ideig Franciaországban tevékenykedett mint laptudósító, majd Budapesten telepedett le, s különböző lapokba írt cikkeket. 1941-ben visszatért Szabadkára. Utolsó éveit a szabadkai szegényházban élte le.

A lap tehát többszöri betiltás után, 1920 augusztusában indulhatott újra, s Dettre János¹³ szerkesztése alatt lett nagy példányszámú, a közvéleményt formáló orgánum.

Az 1886. május 15-én Budapesten született, anyai ágon zsidó származású Dettre János 1913-ban – ugyanabban az évben, amikor Szeged város tiszti alügyészevé is választották – kezdett el publikálni a Móra Ferenc által szerkesztett *Szegedi Napló*-ban. A következő évben lépett be a Jászi Oszkár által vezetett Polgári Radikális Pártba, s a fiatal jogász ebben az időben került kapcsolatba azzal a szellemi körrel – Móra Ferencsel, Juhász Gyulával –, amely 1918-ban a szegedi polgári forradalom vezérkarát alkotta.

A Szegeden megalakult Nemzeti Tanács javaslatára november 25-én nevezték ki kormánybiztos főispánná. 1919. március 9-én a munkástanács felszólította a távozásra, azonban a francia ellenőrzés alatt álló Szeged katonai parancsnoka, Charpy tábornok nem fogadta el a lemondását. A következő hónapban Dettre elutasította a felkérést, hogy a Horthy Miklós fővezérsege alatt álló, Ábrahám P. Dezső vezetésével megalakult kormány tagja legyen. Ugyancsak elutasította a számára felkínált pécsi főjegyzői állást is.¹⁴

1919 májusában a polgárság elárulásával és a „terror” kiszolgálásával vádolták meg. Június 16-án, miután letartóztatták legidősebb bátyját, Bélát, s katonai rangjától megfosztva elítélték, Dettre Jánosnak sem volt maradása.¹⁵

Hogy pontosan mikor érkezett az SZHSZ Királyság területére, nem tudni. Az események precíz képének rekonstruálását az is nehezíti, hogy a Dettre Jánossal kapcsolatos szabadkai levéltári források igen hiányosak. Egyes források szerint 1919 októberében vagy novemberében, de legkésőbb 1920 februárjában érkezhetett Szabadkára. Amit biztosan lehet tudni az egyetlen fennmaradt, nem megsemmisített rendőrségi bejegyzés szerint az, hogy 1922. február 4-én tartózkodási engedélyért folyamodott.¹⁶

¹³ Dettre János (1886–1944). Budapesten született publicista. Szegeden a piaristáknál érettségizett, Kolozsváron szerzett jogi diplomát. Szegeden kormánybiztos, majd 1920-ban Szabadkára emigrál, ahol a *Bács megyei Napló* munkatársa lesz. 1925-ben kiutasítják, visszamegy Szegedre, ahol a *Délmagyarország* publicistájaként dolgozott. 1944 áprilisában, miután a nácik a topolyai gyűjtőtáborba hurcolják, megmérgezi magát. Életét és munkásságát lásd: Ruszoly József: *Dettre János és kora*. Szeged, 1994; Berey Géza: *Hitler-Alle*. Budapest, 1979 és Dévavári Dér Zoltán: *Dettre János: Új partok felé*. Szabadka, 1979. 181–249.

¹⁴ Szűts Emil: *Az elmerült sziget. A baranyai szerb–magyar köztársaság*. Pécs, 1991. 89.

¹⁵ Dettre János életrajzát bővebben lásd: Ruszoly József: *Dettre János és kora*. Szeged, 1994, vajdasági tartózkodásának, halálának körülményeit pedig Dévavári Dér Zoltán: *A kezdeményező*. Dettre János: *Új partok felé*. Szabadka, 1979. 195–250.

¹⁶ IAS F47.117: Gradsko poglavarstvo Subotica 1922. Indeks A–NJ (a Dettrevel kapcsolatos dokumentumok a megsemmisítés előtt a következő tárgyszámokban voltak: XIV69/922, 3172, 16076, 17390, 20275, 23680.)

Ekkor már két éve (1920 szeptemberétől) ő szerkesztette a *Bács megyei Naplót*, amely ebben az időszakban vált a délvidéki magyarság legjelentősebb napilapjává. Vélhetőleg az ő hívószavának volt köszönhető, hogy az októbrista emigránsok közül a *Bács megyei Naplónak* dolgozott többek között Csuka Zoltán¹⁷, Fekete Lajos¹⁸ és Haraszi Sándor¹⁹ is.

¹⁷ Csuka Zoltán (Zichyfalva, 1901. szeptember 22.–Érd, 1984. március 23.) vajdasági magyar költő, szerkesztő, műfordító. Pécssett indult írói, szerkesztői pályája: 1919-ben a *Diák*, 1920-ban a *Krónika* című lapot szerkesztette. 1921-ben visszatért Újvidékre, és tizenkét évig itt is maradt (1933-ig). 1922-ben indította el az első jugoszláviai–magyar irodalmi lapot *Út* címmel, de később fontos szerepe volt a *Vajdasági Írás*, a *Reggeli Újság*, a *Kalangya* megjelenésében is. 1933-ban Érdligetre költözött, ahol folytatta írói tevékenységét. Megindította a *Láthatár* című folyóiratot 1933-ban, és megszűnéséig, 1944 őszéig szerkesztette. 1945-től szerb, horvát, szlovén regényeket fordított. Még ebben az évben az *Új Dunántúl* felelős szerkesztője lett. 1946-tól a Magyar–Jugoszláv Társaság ügyvezető titkára. 1950-ben koholt vádak alapján tizenöt évre ítélték, de 1955-ben rehabilitálták.

¹⁸ Fekete Lajos költő, publicista (1900–1973) első verseire Ady Endre költészete hatott, zaklatott érzésvilágot fejezett ki expresszionisztikus verseiben. Négy verseskötete jelent meg 1930-ig, 1934-ben Baumgarten-jutalomban részesült. *Szent Grimasz* című kötetében (1930) még a látomásos, zsoltáros hangú versek uralkodnak, ebben a korban írt költeményeiben a misztikum, a csoda nagy szerepet játszik, Budapesten keletkező (275) verseit már más hang jellemzi. 1940-ben megjelent *Delelő nap* című kötetét több mint húsz év múlva követte egy 1925-től 1961-ig ívelő pályát bemutató szerény válogatott versgyűjtemény, a *Szárnyaló idő* (1963).

¹⁹ Haraszi Sándor újságíró, politikus (Czinderybogád, 1897. november 18.–Budapest, 1982. január 19.). A Tanácsköztársaság alatt a Vörös Hadseregben harcolt. 1921-ben Jugoszláviába emigrált, ahol a *Bács megyei Napló*, illetve a *Hírlap* újságírójaként dolgozott. 1929-ben tért vissza Magyarországra. 1930-tól a kolozsvári *Korunk* című baloldali folyóirat budapesti munkatársa volt. 1945 és 1948 között a *Szabadság* című napilap szerkesztője, ezután az MDPKB Agitációs és Propaganda Osztályának helyettes vezetője volt. 1949-től az Athenaeum Könyvkiadó igazgatója lett. 1950. november 28-án letartóztatták és koholt vádak alapján halálra ítélték, ezt utóbb életfogytiglani börtönbüntetésre változtatták. 1954-ben szabadon engedték, és a *Béke és Szabadság* főszerkesztője lett. Az ezt követő időszakban a Nagy Imre körül csoportosuló reformerek egyik vezető egyénisége volt. 1955 októberében Vásárhelyi Miklóssal tiltakozó memorandumot kezdeményezett a kulturális élet korlátozása ellen. A memorandum következtében Vásárhelyi Miklóssal együtt kizárták a pártból. 1956 júliusában visszavették a pártba. 1956. október 31-étől az új pártlapnak, a *Népszabadságnak* lett a főszerkesztője. Horváth Mártonnal ketten készítették annak a rádióbeszédnek a fogalmazványát, amelyben Kádár János november 1-jén bejelentette az MSZMP megalakulását. 1956. november 4-én Nagy Imre csoportjával a jugoszláv követésre menekült, majd Snagovba (Románia) internálták. 1958. augusztus 19-én hatévi börtönre ítélték. 1960-ban amnesztiát kapott. Ezután 1980-ig az Akadémiai Kiadónál dolgozott. Az 1981-ben alapított *Beszélő* egyik szerkesztője volt.

A sikert a gyors, megbízható értesültség, a pontos és precíz tudósítások, illetve még a Monarchia idejéből megmaradt jó külföldi ismeretség és összeköttetés adta, aminek köszönhetően a *Bácsmegyei Napló* olyan tudósítótálalozatot tudott kiépíteni, amely egész Közép-Kelet-Európában méltán keltett figyelmet, s a legmagasabb európai körökbe – mint például a német kancellár, aki interjút is adott a lapnak – volt bejáratos.

A *Bácsmegyei Napló* szerkesztősége a tárgyalt időben az akkori Aleksandrova (Sándor király) utcában²⁰, az Angol–Magyar Bank épületének félemeletén volt. Egy 1922. karácsonyi tudósításból²¹ pontosan lehet rekonstruálni a szerkesztőségi életet, s innen tudni azt is, hogy a szerkesztőség három tágas, világos helyiségében összesen tizennégyen dolgoztak.

Külön szobája csak az éjszakai ügyeletesnek volt. Az első szobában – amelyben Balázs G. Árpád²² festőművész karikatúrái és idegen hírlapokból kivágott furcsaságok társaságában – írta törvényszéki tudósításait Huberth János. Haraszy Sándor itt alkudott meg az aktivizmussal, Farkas Frigyes francia, német, angol lapokba temetkezett, táviratokat silabizált, hogy a külpolitikai cikkek minél pontosabbak és érdekesebbek legyenek. Itt gondolkodott verssorain az ifjú Tamás István²³, s ebben a szobában

²⁰ Szabadka főutcája. Az impériumváltás előtt Kossuth, ma Korzó utca.

²¹ Hogy készül a Bácsmegyei Napló? *Bácsmegyei Napló*, 1922. december 24.

²² Balázs G. Árpád festő, grafikus (Felsőtőkés, 1887. november 1.–Szeged, 1981. szeptember 9.) 1913-ban beiratkozott a Magyar Képzőművészeti Főiskolára, ahol Réti István volt a tanára. 1920 és 1924 között a prágai Művészeti Akadémia hallgatója volt, August Brömse osztályába járt. 1925-ben Bécsben, Münchenben és Dreuzóban, 1961-ben Párizsban volt tanulmányúton. 1927 és 1941 között Belgrádban és Szabadkán élt, újságoknál dolgozott. 1930-ban csatlakozott az Oblik művészcsoporthoz. 1941-től 1947-ig Nagyváradon, majd Nagyszalontán, 1947 és 1957 között Szegeden rajztanárként, újságillusztrátorként dolgozott. 1957-ben hazatért Jugoszláviába, Horgoson és Szabadkán élt. Legjelentősebb műveit a szociális érzékenység, az ábrázolt témák szimbolikus megjelenítése jellemezte. Prágai éveitől az 1930-as évek elejéig készült alkotásai a kubizmus, az expresszionizmus és a futurizmus hatását mutatták. Az 1930-as évektől műveiben felerősödött a szociális tematika, művészetében a realista ábrázolás a meghatározó. Az évtized második felétől a vajdasági nemzetiségek népszokásait, népviseleteit örököltette meg. Az 50-es évek végéig tematikája változatlan maradt, számos tájképet, enteriört, csendéletet is festett. Önéletrajzát lásd: Balázs G. Árpád: *Bolyongó paletta*. Szabadka, 1969

²³ Tamás István költő, újságíró (Pécsvárad, 1904. augusztus 8.–San Francisco, 1974?). A Tanácsköztársaság bukása után érkezik Szabadkára, ahol pályája gyorsan ívelt felfelé – a *Bácsmegyei Napló* párizsi tudósítója lett. Párizsi írásai kötetbe foglalva (*Öt világrész a Szajna partján*) 1927-ben Kosztolányi Dezső előszavával jelentek meg. Költészetét az expresszionizmus jellemezte. A harmincas években Budapestén élt, a zsidóüldözések elől 1939-ben vándorolt ki az USA-ba, ahol filmíróként dolgozott. Szabadkai ihletésű regényeivel (*Egy talpalatnyi föld*, 1933; *A szabadkai diákok*, 1933, *A két vonat*, 1934) beírta magát a délvidéki magyar irodalomtörténetbe.

volt Balázs G. Árpádnak az asztala is, aki a rajzokat készítette az aktuális eseményekhez.

Délután hat órakor kezdett csengeni a telefon, s sorba jöttek a vidéki munkatársak, tudósítók telefonjelentései. Zomborból Szántó Miklós, Zentáról Magyar Domokos, Újvidékről Kardos Imre mondták be telefonon mindennap, ami az ottani eseményekből az egész Vajdaságot érdekelte. Mesterházy Ambrus a vidéki községeket és városokat járva küldte eredeti riportjait, a szociográfia úttörő, máig feldolgozatlan és ismeretlen írásait. Becskerekéről Juhász Ferenc, Belgrádból Vodep Boldizsár írták a híreket. Nyolc óra tájban kezdtek beérkezni Stella Adorján pesti táviratai, Barta Lajos távirat-tudósításai Bécsből, Kasztor Ernő táviratai és expressz-tudósításai Prágából, Bakonyi György berlini tudósításai. Bukarestről Bodó Pál és Ligeti Ernő tudósította a *Bács megyei Napló*t. A helyi, szabadkai hírekkel László Ferenc volt megbízva, a belpolitikai rovat szerkesztője pedig Bertalan József volt, aki még Belgrádban is nagy ismerettségnek örvendett. Gofányi Zoltán a *Cirkusz* és a *Mit szól hozzá?* rovatokat szerkesztette. Ők hárman a belső szobában dolgoztak. A legutolsó szoba volt Dettre Jánosé és a lap tulajdonos Fenyves Ferencé. Délben itt gyűltek össze a munkatársak, itt beszéltek meg a másnapi lapot. Dettre János nemcsak a vezércikkeket írta a lapba, hanem minden kéziratot átolvasott, elrendezte, beosztotta a lapot, megcsinálta a tükröt is, amelyből a tördelő-nyomdász látta, hogy melyik cikk hova került és melyik cikket milyen betűfajttával kellett szedni, hány hasábosra. Dettre megkövetelte a precíz munkát. A lap szerint: „amint az ő szigorú pápaszemes tekintete megvillan a beszélgető hírlapírók feje felett, elhal a szó az ajkakon, néma csendesség lesz”.²⁴

Ebbe a közös kis szobába tért be Milkó Izidor²⁵ – Baedeker – a másnapi tárcával, Toncs Gusztáv²⁶ a tudományos problémákat tárgyaló cikkekkkel. Itt írta vezércikkeit szabadkai tartózkodása alatt a Magyar Párt főideológ-

²⁴ Hogy készül a Bács megyei Napló? *Bács megyei Napló*, 1922. december 24.

²⁵ Milkó Izidor (Szabadka, 1855. február 1.–Szabadka, 1932. április 21.) jogi tanulmányait Pesten végezte, tárcáit, novelláit, útirajzait, életképeit Baedeker néven 1875-től publikálta. Első kötete 1881-ben (*Mindenütt és sehol*) Budapesten jelent meg. 1920-tól a *Bács megyei Napló*ban közölte visszaemlékezéseit.

²⁶ Toncs Gusztáv (Szegvár, 1859. november 28.–Budapest, 1938. november 26.) Iványi István és Loósz István mellett ő volt a három szabadkai tudós tanár egyike. Éber figyelemmel követte az irodalmat, s annak fontos fejleményeit közölte olvasóival, diákjaival. 1881-től 1909-ig a szabadkai gimnázium magyartanára volt, Kosztolányi Dezső is az ő kezei alól került ki. A helyi lapok külső munkatársaként állandó jelleggel írt népszerűsítő cikkeket. Életét bővebben lásd: Dévavári Dér Zoltán: *A tudós tanár (Toncs Gusztáv élete és munkássága)*. Szabadka, 1972

gusa, Grábel László²⁷, ide jött a kész cikkel Szenteleky Kornél²⁸ is, akinek számos, mára teljesen elfeledett írása rejlik az újság akkori számaiban. De ide tért be nap mint nap Radó Imre²⁹, s ide jöttek néha a politikai notabilitások is.

A jó hangú szerkesztőségben éjfél körül volt a lapzárta. Ezt követően kezdődött meg az újság nyomása. Előfordult azonban, hogy éjfél után is jött egy-két fontos, esetleg szenzációs távirat. Ez esetben már a kész oldalt szétszedték, a távirat anyagát a nyomdában gyorsan feldolgozták, kiszedték és egy már kiszedett, kevésbé érdekes cikk helyébe tették.

A szerkesztőség, a nyomda, a kiadóhivatal közel száz embert foglalkoztatott, s a lap megfogalmazása szerint „a tudás fegyverével és az igazság erejével küzd a magyar kisebbség jogos és törvényes jussáért: nyelvének szabad használatáért és iskolájáért”.³⁰

De nem csak azért. A formálódó Magyar Párt első programját, annak lehetséges irányvételét, a magyar kisebbségi jogok dogmatikájának megfogalmazását, a jogkövetelés határainak terjedelmét és a Jugoszláviába szakadt magyarság általános programkészítését Dettre Jánoson kívül az ekkor bécsi emigrációban élő Jászi Oszkár, illetve a Pancsován ügyvédként tevékenykedő, de a Felvidékről származó, ugyancsak zsidó származású Grábel

²⁷ Grábel László (Túrócszentmárton, 1878–Pancsova [?], 1939). A zsidó származású Grábel László politikai pályafutását az ellenzéki Függetlenségi Pártban kezdte. Ekkor került szoros, baráti kapcsolatba a nagybecskereki dr. Várady Imrével, akivel az impériumváltás után elsőként kezdeményezték a magyarság politikai képviseletének megszervezését. Az 1922-es zentai pártalakulás közgyűlésén Grábel terjesztette be a Magyar Párt programját, s Váradyval együtt a párt társelnökévé választják. Politikai koncepciójában a szlávokkal való kompromisszumokat kereste. Mind Belgrád, mind az OMP radikális szárnya gyanakvással tekintett rá. A hatóságok irredentizmus vádjával letartóztatják, majd a párton belüli „nemzeti erők” antiszemita jelszavakkal buktatják meg az 1924-es választásokon. Ezt követően a politikai élettől visszavonult, s abba 1939-ben bekövetkezett haláláig nem is kapcsolódott be.

²⁸ Szenteleky Kornél (eredeti nevén Sztankovits Kornél) (Pécs, 1893. július 27.–Ószivác, 1933. augusztus 20.) szerb származású magyar író, költő, műfordító, szerkesztő. A jugoszláviai magyar irodalom egyik jelentős képviselője volt. Kortársai az irodalmi vezért, a Vajdaság Kazinczyját tisztelték benne, az utókor pedig elsősorban az írórt tartja számon.

²⁹ Radó Imre (Pécel, 1885. július 31.–Auschwitz, 1944). A polgári életben könyvelő volt. 1920-ban, a vajdasági magyar irodalom egyik első letéteményese, Szentelekyt megelőzve támogatja a fiatal tehetségek felkarolását. 1923-ban Fenyves Ferencsel közösen szerkeszti a Vajdasági Magyar Írók Almanachját. Dettrevel ellentétben a vajdasági magyar irodalom létezését hirdette. A két világháború közötti időben a térség legtermékenyebb és legsikeresebb novellaírója.

³⁰ Hogy készül a Bács megyei Napló? *Bács megyei Napló*, 1922. december 24.

László fogja a lap hasábjain felvázolni.³¹ Céljuk közös: az ájult tétlenségből és a meddő szónoklatok helyett értelmes, kézzelfogható cselekvésre mozgósítani a magyarság minden rétegét.

Mindez oda vezetett, hogy Fenyves Ferencnek, aki nem csak a Minerva nyomda élén állt, és a *Bács megyei Naplót* hol a háttérből, hol az első vonalban jegyezte, a szerb értelmiség és a hatalom vádjaival is szembesülnie kellett. A nyomda 1923-ban új épületbe költözött (a mai Zsinagóga térre), s ezzel kapcsolatban a *Szabadkai Közlöny* (Subotički glasnik)³² azzal vádolta a lapot, hogy az ehhez szükséges pénzeszközöket Fenyves Budapestről kapta, s követelte, hogy a hivatalos szervek vizsgálják ki a lap külfölddel folytatott üzletpolitikáját.

Tegyük hozzá, hogy a vádak vélhetőleg nem voltak alaptalanok. A magyar kormány ugyanis a délvidéki magyarság támogatását a legnagyobb titokban működő Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központján (TESZK) keresztül a Szent Gellért Társaságon keresztül látta el. A TESZK vezetője Teleki Pál volt, s egyedül ő tarthatta a határon túli magyarság vezetőivel a kapcsolatot.³³ A Szent Gellért Társaság elnöke Herczeg Ferenc író volt, míg az ügyvezetői tisztséget egy rövid ideig Eöttevényi Olivér egykori lugosi főispán, majd Tubán Tibor kegyesrendi szerzetes látta el. A Szent Gellért Társaság Szegeden Szent Gellért Internátus néven kollégiumot is fenntartott a Délvidékről származó diákok részére, s egyben támogatta és felügyelte a Délvidéki Egyetemi és Főiskolai Egyesületet (DEFHE), valamint az 1921 augusztusában létrejött Délvidéki Otthon működését, amely a kiutasított, vagy Magyarország javára optált délvidékiek társadal-

³¹ A *Bács megyei Napló* ilyen fellépése miatt a szerb nacionalista sajtó keresztüztüzében találta magát. A Zomborban Milutin Ninkov által szerkesztett *Somborski savremenik* például 1922. december 5-én azzal vádolta a *Bács megyei Naplót*, hogy a szerkesztőség tagjai kizárólag magyar kémekből állnak. Bár a lap sajtópert indított, az sosem került lezárásra.

³² 1926. VII. 2. 9-es szám.

³³ Szirmai Károly Dévavári Dér Zoltánnak 1969. október 14-én írt magánlevelében többek között arról írt, hogy a magyar kormánnyal való kapcsolattartással, a támogatások célba juttatásával, kifizetésével Deák Leó későbbi főispán volt megbízva. A harmincas évek második felében, amikor a *Kalangya* komoly anyagi gondokkal küszködött, Deák személyesen is felkereste Szirmait. „1937- től elején, az ott tartózkodó dr. Deák Leó, későbbi főispán, engem kért föl a *Kalangya* újbóli megindítására, azzal, hogy tőle kapom majd meg a magyar kormánytól átutalt havi pénzeket, ami miatt majd lecsuktak – nem először – s csak kereskedelmi igazgatónk mentett meg. De én ezért tovább szerkesztettem a folyóiratot, s kaptam titokban a szerény segélyt, kb. 4000 dinárt.” A levélből az is kiderül, hogy egészen 1941 januárjáig ilyen módon mentek a kifizetések, ami után már a belgrádi magyar követség alkalmazottaitól személyesen vették át a juttatást.

mi szervezete volt. Mivel a TESZK vezetői megtiltották, hogy a támogató határon túli intézmények, lapok, közösségek tudomást szerezzenek a segélyek eredetéről, így a magyarországi pénzek hátteréről vélhetőleg Fenyves Ferenc sem tudott.³⁴

Dettrének a politikai és kulturális szerepét a jugoszláv hatóságok egyre idegesebben fogadták, s 1925. október 22-én koholt vádak alapján, kiutasították az országból. A *Bács megyei Napló* 1925. október 24-i tudósítása részletesen leírta a történeteket.³⁵ Dušan Milošević vezetésével október 22-én este kilenc órakor egy ötfős rendőri különítmény kereste fel Dettrét, s bevitték a rendőrkapitányságra. Itt Cvetko Horvat főkapitány közölte vele, hogy még aznap el kell hagynia az országot. A rövid közlés után Dettrét hazakísérték, majd tíz perc múlva egy autóba zsúpollták, és Horgosnál áttették a határon. A rendőri jelentés szerint Dettre bűne az volt, hogy „Kun Béla idején a magyar kommün alatt Szeged főispánja volt, és főszerepet játszott a város környékén ekkor lezajlott eseményekben”.³⁶

Dettre távozása a lap éléről a *Bács megyei Napló* fénykorának a végét is jelenti: az sem minőségében, sem pedig tartalmi koncepciójában többé már nem tudja megközelíteni a nevével fémjelzett időszakot.

*

Néhány gondolat erejéig időzzünk el a fentiekben már oly sokat emlegetett októbrista emigránsok kérdéskörénél. Maga az októbrista a magyar politikai életben azoknak a demokrata-liberális pártállású politikusoknak a gyűjtőneve, akik az 1918 októberében kitört őszirózsás forradalom és a hatalomra került Károlyi-pártprogram alapján álltak, s a köztársasági államformát képviselték.

Az 1918 utáni időszak gyorsan változó eseményei, de különösen a Tanácsköztársaság, majd az ellenforradalom után az emigránsok nagy része a szerb megszállás alatt lévő Pécsre menekült. Mivel ekkor még nem dőlt el a területnek a hovatartozandósága, így a Pécszet megszállás alatt tartó szerb hadsereg a városba menekült októbrista emigránsokat is igyekezett felhasználni a szénben gazdag terület megtartására.

³⁴ A magyar kormány támogatáspolitikájáról bővebben lásd: A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, 2004. 39–41. Bárdi Nándor: *A keleti Akció. Régió*, 1995. 3. szám. Interneten letölthető: <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00022/pdf/05.pdf> (Letöltés ideje: 2012. február 11. 9:19.)

³⁵ Hogyan történt Dettre János kiutasítása? *Bács megyei Napló*, 1925. október 24.

³⁶ Minderről bővebben lásd: Dévavári Dér Zoltán: *A kezdeményező. Dettre János: Új partok felé*. Szabadka, 1979. 238–242.

Ilyen megfontolásból 1920 nyarára-őszére Linder Béla polgármesteriségével a jugoszláv megszállást nem elvető, sőt annak fenntartásában érdekelt garnitúra került Pécs élére, amely – Károlyi Mihály egyetértésével – tárgyalásokba kezdett a belgrádi kormánnyal egy esetleges magyar ellenkormány felállításáról is.³⁷

Miután egyértelmű lett, hogy Pécs és környéke, Bajával együtt Magyarország része marad, az októbrista emigránsok nagy része az SZHSZ Királyságba menekült. A délszláv államot a menekültek befogadásával természetesen nem a felebaráti szeretet vezette, hanem az a jól felfogott érdeke, amely az emigránsokban saját külpolitikai céljaira alkalmas eszközt látott, elsősorban a Horthy-rendszerrel szembeni propaganda tekintetében. Az emigránsok azon csoportja, amely Belgrádban talált menedéket – mint például Károlyi Mihály, Linder Béla vagy Lovász Márton – ezt a szerepet vállalta is.

Az SZHSZ hadseregnek a baranyai kivonulása a politikusokon túl elsősorban az egykori lapírókat, újságírókat vetette erre a tájra. Csuka Zoltán irányításával ők hozták létre az újvidéki *Út* című irodalmi lapot, s ugyanekkor sokan kapcsolódtak be a *Bácsmegyei Napló* szerkesztőségi életébe is.

Az emigránsok azonban nem képeztek egyértelmű és homogén közeget, politikai felfogásban végképp nem, s ebben vélhetőleg jelentős szerepet játszott Jászi Oszkár is, aki az idő előrehaladtával egyre ingerültebben figyelte Károlyiék szélsőbalra tolódását.

Jászi Oszkár a *Bácsmegyei Napló*ban nemcsak a Horthy-rendszer, hanem a Tanácsköztársaság ellen is éles támadásokat intézett. 1921 karácsonyán például hosszas publikációjában a marxi szocializmusnak a bolsevik hatalomátvételt követő történelmi kudarcáról értekezett. A bolsevizmus bukását az erkölcsnélküliségben látta: a rendszert a szolgaság, a lelkiismereti kényszer, a korrupció, a visszaélések, a brutalitás és a hazugság hálózta be, vagyis mindaz, ami minden diktatúra közös jellemzője. „A diktatúra talán jó lehet Futterporciók (sic!) kiosztására, az éhínség és a kizsákmányolás legdurvább formáinak a kiküszöbölésére, de végeredményében nemcsak azokat taszítja szolgaságba, akik ellen a diktatúra irányul, hanem azokat is, akiknek az érdekében az állítólag végrehajthatódik.”³⁸

³⁷ Hornyák Árpád: *A szerb megszállás Baranyában 1918–1921*. In: a Magyar–Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság Magyar Tagozatának honlapján: http://www.magyarszerbmult.hu/wp-content/uploads/2011/04/Horny%C3%A1k_2010_9101.pdf (Letöltés ideje: 2011. december 21. 8:47.)

³⁸ Jászi Oszkár: *Kereszténység és szocializmus. Bácsmegyei Napló*, 1921. december 25.

A bolsevizmus tehát bajonettjei segítségével képtelen volt igazságot, ésszerűséget, szabadságot vinni az emberi társadalomba. „Már pedig ebbe a bűnbe nemcsak a bolsevizmus esett bele” – figyelmeztetett a szerző, s arra hívta fel olvasói figyelmét, hogy „előbb-utóbb szükségképpen beleesik a szocializmusnak minden olyan formája, amely az etikai értékeket száműzni akarja, avagy azokban a gazdasági fejlődés merő reflex tüneteit látja”. Jászi azzal zárja kritikáját, hogy a kizsákmányolás és az erőszak felújulásának a veszélyét hordozza magában minden olyan társadalmi rendszer, elméleti vagy gyakorlati koncepció, amely nem képes az emberi öncélúság és kölcsönösség állapotára helyezkedni.³⁹

Azt is el kell mondanunk, hogy a *Bácsmegyei Napló*ban menedéket lelt Dettre János a másik oldalnak – ha nem is oly gyakran, mint Jászi esetében, de egy-egy írás erejéig teret biztosított. Ennek szemléltetéséül álljon itt Lovászy Mártonnak⁴⁰, a magyarországi belpolitikát és a kisebbségbe került magyarság sorsa közötti párhuzamokat vizsgáló publikációja, amelyben úgy értékelte, hogy az akkori magyarországi állapotok – elsősorban a numerus clausus meghozatala – hátrányosan hatottak ki az utódállamok magyarságának helyzetére is. A belgrádi emigrációban élő egykori politikus viszont azt jól ismerte fel (még akkor is, ha erre a lapra Belgrád is rájátszott), hogy a magyarországi törvénykezés ilyen alakulása az utódállamoknak is hivatkozási alapot teremtett a kisebbségi magyarsággal kapcsolatos politikájuk vonatkozásában: „mert hiszen azok, akik az

³⁹ Uo.

⁴⁰ Lovászy Márton (Zenta, 1864. november 6.–Budapest, 1927. augusztus 21.). Jogi tanulmányait 1895-ben végezte el, a következő évtől a Budapesten megjelenő *Magyarország* című politikai napilap felelős, később főszerkesztője. 1901-től tizenhét éven át függetlenségi párti országgyűlési képviselő, a Függetlenségi Párt egyik vezetője. Harcosan kiállt a Monarchia politikája ellen, a közélet tisztaságáért. Az I. világháború kitörésekor a német szövetség és a háború ellen foglalt állást. 1917-ben lapjában, a *Magyarország*ban lelkesen üdvözölte az oroszországi szocialista forradalom kitörését. Mint Károlyi Mihály párthíve, az 1918. októberi polgári demokratikus forradalom idején a Nemzeti Tanács egyik vezető tagja, 1918. október 31-étől december 23-áig a Károlyi-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere volt. Ekkor a forradalom továbbfejlődését helytelenítve a politikai szerepléstől visszavonult. A Tanácsköztársaság bukása után rövid ideig Bécsben tartózkodott. Hazatérve, a Friedrich-kormányban 1919. augusztus 15-étől szeptember 11-éig külügyminiszter, majd mivel nem értett egyet Horthyék politikájával, Jugoszláviába emigrált. A megszállás alatt levő Baranya Szocialista Pártjának meghívására 1920 decemberében tartott népgyűlésen élesen támadta a Horthy-uralmat. 1921-ben Garami Ernővel Bécsben a fehérterrort leleplező baloldali *Jövő* című napilapot szerkesztette, 1925-ben az ügyészség vádiratot adott ki ellene. 1926-ban azzal a feltétellel, hogy visszavonultan fog élni, megengedték hazatérését. Rövidesen meghalt.

utódállamokban élő magyarság fejlődésének és szabad mozgásának ellenzői, legerősebb érveiket éppen a magyar kurzus példájából merítik, és arra hivatkozva követelhetik azt, hogy a magyar kisebbségtől is tagadtassanak meg azok a jogok és szabadságok, amelyeket a magyarországi uralom a maga népétől megtagad”.⁴¹

Mint arra a fentiekben már utaltam, a magyarság zömét kitevő agrár-proletariátus az impériumváltás időszakában a nincstelenség és a nélkülözés hatására a szociális egyenlőség és igazságosság céljait kitűző kommunista és szakszervezeti mozgalmak, illetve a választási kampányokban felelőtlenül ígérető szerb pártok felé orientálódott. Bár vélhetőleg bizonyos hatással volt rá az őszirózsás forradalom és a polgári demokrácia eszménye, sőt talán a Tanácsköztársaság is nyomot hagyott benne, azonban egyre kilátástalanabb helyzetében az ilyen elméleti megfontolások nem sokat nyomtak a latban. A magyar–magyar ideológiai belvitáktól mindvégig igyekezett magát távol tartani, s előbb a Jugoszláv Kommunista Párt, majd a szerb pártok felé orientálódni.

Mindez nem mondható el az 1920 után itt maradt értelmiségre, középosztályra és az egykori nagybirtokos politikai elit megmaradt tagjaira. Az egészen biztosan kimondható, hogy a Délvidéken, akárcsak máshol, az októbrista mint fogalom, a zsidó szinonimájává vált.⁴² Különösen az a tény izzította pattanásig a kedélyeket, hogy az októbrista emigráció olyan kiemelkedő tagja, mint Dettre János⁴³, a liberális nézeteket valló, egykori ellenzéki Grábel Lászlóval, mindketten zsidó felmenőkkel rendelkezve, nemcsak a Magyar Párt kezdeményezésében, megalapításában és programjának kimunkálásában vittek vezető szerepet, hanem komoly befolyással is bírtak a párton belül. Ebből az aspektusból először 1923 januárjában érik nyilvános támadások a magyar közélet részéről.

A Szabadkán megjelenő *Bácskai Napló*⁴⁴ azzal a nem titkolt szándékkal, hogy a magyar tömegekbe elültesse az addig ismeretlen felekezeti türel-

⁴¹ Lovász Márton: Az utódállamok magyarsága és a magyarországi kurzus. *Bács megyei Napló*, 1922. április 25.

⁴² Az őszirózsás forradalom, majd a Tanácsköztársaság utáni időszakban erőteljes volt a közvéleményben az a felfogás, miszerint az 1918 végi összeomlásért, illetve az azt követő vörösterroreért elsősorban a zsidóságot terhelte a felelősség.

⁴³ Dettre állampolgársággal nem rendelkezvén magának a pártnak ugyan nem volt a tagja, de személyesen is részt vett a Magyar Párt 1922. január–februári szabadkai szervezésében, a pártprogram megírásában, s 1923-ban a *Hírlap* és a *Bács megyei Napló* között kirobbanó politikai vitának is az egyik fontos szereplője volt.

⁴⁴ A *Bácskai Napló* 1922. augusztus 1-jén a szabadkai polgármesteri hivatalnak megküldött értesítése szerint a lapot az addigi Tóth Gyula helyett Kolomann Balázs Piri szerkesztette (IAS, F:47.1139.1091/1922).

metlenséget, a zsidóságot pedig elkésértse és távol tartsa a magyar üggtől, többek között a következőket írta: „A Magyar Pártot a zsidók csinálták, mégpedig a rossz zsidók, az igazi, jó zsidók, cionista zsidók azért nem tárgyalhatnak a Magyar Párttal, mert az zsidó ugyan, de mégsem elég-gé, mert nem áll cionista alapon. A Magyar Párt nem magyar párt, mert zsidók vezetése alatt áll, a zsidók ennél fogva sétáljanak ki a Magyar Párt vezetőségéből, vagy a magyarok ne közeledjenek a Magyar Párthoz, ne tekintsek azt a magyarság politikai szervezetének, mert az nem egyéb, mint azoknak a zsidóknak a gyülekezete, akik nem akarnak még ez idő szerint cionisták lenni, s mert valahová csak tartoznia kell az embernek, illetve a zsidó embernek, hát átmenetileg, ideiglenesen, de már előre megváltott átszállójeggyel csendesesen várakoznak az alkalmas vonatra a Magyar Párt peronján.”⁴⁵

Nagyjából hasonló véleményt fogalmazott meg a Fáth Ferenc apátplébános és a *Délbácska* köré tömörült újvidéki magyar értelmiség is. 1925-ben, a Magyar Párt választási vereségét követően, Fáth Ferenc egyenesen azt az álláspontot képviselte, hogy a Magyar Pártot fel kell oszlatni, s egy új szervezetet kell létrehozni a köréje csoportosuló értelmiségiekből, mivel ő a megalkuvó liberálisokkal, a *Gráberekkel* nem hajlandó együttműködni.⁴⁶

A. Sajti Enikő levéltári kutatásaiból tudjuk, hogy nem volt sokkal jobb véleményen az októbrista emigrációról Hory András belgrádi magyar nagykövet sem, aki az 1925-ös kudarcot a „baloldali magyar zsidó emigráció egységbontó tevékenységének” tudta be⁴⁷, akárcsak Tubán Tibor, a már fentebb tárgyalt Délvidéki Otthon igazgatója, aki a miniszterelnökség kisebbségi osztálya számára készített elemzésében a délvidéki magyar politika sikertelenségének okát szintén az emigránskérdésben vélte felfedezni: „ez a szökött desperado-had csak úgy tájékozott a magyar fajta becsületének a beszennyezésében”⁴⁸, s Belgrád igyekezett kihasználni őket Budapesttel szemben.

Csak hogy Tubán sem tudott mit kezdeni Dettre – ekkor már évek óta következetes – politikai koncepciójával, legalábbis erről tanúskodik a jelentés folytatása, amely a következőként fogalmaz: „igaz, az emigráció

⁴⁵ *Bácskai Napló*, 1923. január 2. (A Dugovics Imre által 1907-ben alapított *Bácskai Napló* nem sokkal később, 1923. január 14-én megszűnt. Lásd: Megszűnt egy magyar napilap – A Bácskai Napló nem jelenik meg többé. *Bácsmegeyi Napló*, 1923. január 14.)

⁴⁶ A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség...* 65.

⁴⁷ Uo. 54.

⁴⁸ Uo.

ma már irányt változtatott, és Dettre Jánosnak a Károlyi Mihály-kormány volt szegedi kormánybiztosának a vezetésével »kurucos mentét« öltöttek, és »nagylelkű liberalizmusról, demokráciáról tárogatóznak.«⁴⁹

S ahogy nem tudott Dettrével mit kezdeni a magyar külügy, úgy a jugoszláv hatóságok is egyre nagyobb nemtetszéssel tekintettek rá. Ennek csak a csúcspontja volt a fentiekben már tárgyalt kiutasítása, de a tézis alátámasztására tekintsük át most egy belgrádi tisztviselőnek a nyilatkozatát is, amelyből rekonstruálható a belgrádi kormánynak az emigránsokkal kapcsolatos véleménye. A meg nem nevezett tisztviselő ugyanis 1925-ben úgy nyilatkozott, hogy elvben ugyan nem ellenszenves az államnak az emigránsok ittléte, azonban némely újságíró olyan prepotens viselkedést tanúsított, hogy szükségessé vált a megrendszabályozása. Ezért úgy határoztak, hogy eltávolítják őket a Vajdaság területéről.⁵⁰

A délvidéki októbrista emigráció fogadtatása és beilleszkedése tehát nem nélkülözte a feszültségeket. Érvényesülésüket súlyosbította az is, hogy a különböző emigráns csoportok politikai felfogása, jövővel kapcsolatos meglátása is igen eltérő, heterogén volt.

A belgrádi politika azokat a személyeket tudta a maga javára felhasználni, akik az 1918 és 1921 közötti időszakban vagy kompromittáltságuk – mint például Doktor Sándor⁵¹ – vagy egyéni meggyőződésük miatt vállalták a jugoszláv politikával való együttműködést, s nem akartak vagy nem tudtak tudomást venni a kisebbségbe került délvidéki magyarság helyzetéről, sorsáról.

Az októbrista emigráció vezető személyiségeihez tartozó Dettre nem ezt az utat járta be. Kezdetől fogva a vajdasági magyarság szellemi, kulturális és politikai építkezése mellett elköteleződve, vezető szerepet játszott a tetteire serkentés nehéz munkájában, a konkrét koncepciók kidolgozásában is.

⁴⁹ Uo. 54–55.

⁵⁰ Kolozsi Tibor: *Szabadkai sajtó (1919–1945)*. Újvidék, 1979. 59.

⁵¹ Doktor Sándor (Beregrákos, 1864–Csepel, 1945. november 7.). Tízgyerekes, szegényparaszti családból származott, az orvosi egyetemet 1889-ben végezte el. 1901-ben a pécsi állami bábaképző igazgatója lett. 1906-tól a *Huszedik Század*-ban közli – elsősorban a nőkérdéssel kapcsolatos – írásait. Az őszirózsás forradalmat követően a pécsi Nemzeti Tanács elnöke lett. 1920-ban jelentős szerepe volt a szerb megszállás alatt lévő Pécs közéletében, részt vett a kérészéletű baranyai magyar–szerb köztársaság kikiáltásában is. A szerb csapatok távozását követően a formálódó SZHSZ Királyságba emigrált, s Magyarokánizsán települt le. A két világháború között elsősorban a kolozsvári *Korunk*-ban publikált, többnyire a nyugati, polgári drámákról írt esszéket. Az 1941-es újabb impériumváltást követően a magyar hatóságok tízévi fegyházra ítélték. Magyarország szovjet megszállását követően, 1945-ben belépett a kommunista pártba. Életének egy autóbaleset vetett véget 1945. november 7-én.

Neki köszönhetően a *Bácsmegyei Napló* köré gyűlt polgári radikális és liberális múlttal rendelkező értelmiség kiemelkedő helyet vívott ki magának nemcsak a magyarság politikai aktiválódásában, hanem kisebbségi irodalmának megteremtésében is.

Bár ebben a nehéz munkában az egyik vezető szerepet kétségtelenül Dettre János vitte, azonban a laptulajdonos Fenyves Ferenc volt az, aki a mindehhez szükséges hátteret megteremtette. Fenyves jól ismerte fel a *Bácsmegyei Napló*ban rejlő lehetőségeket, az őt ért szerb és magyar támadások ellenére kiváló érzékkel adott utat és támogatta annak a szellemi körnek a kiépülését, amelyik az impériumváltást követő időben nemcsak egy nagy tömegekhez elérő, széles nyilvánosságot biztosító lapra, hanem személyében egyben egyéni és anyagi biztonságra – új hazára – is lelt.

Forrás- és irodalomjegyzék

Feldolgozások, tanulmányok, cikkek, visszaemlékezések

- Balázs G. Árpád: *Bolyongó paletta*. Szabadka, 1969
- Bárdi Nándor: A keleti Akció. *Régió*. 1995. 3. szám. Interneten letölthető: <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00022/pdf/05.pdf> (Letöltés ideje: 2012. június 11. 9:19.)
- Berey Géza: *Hitler-Alle*. Budapest, 1979
- Bori Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom története 1918–1945*. Újvidék, 1998
- Dr. Kalman Čehak (Csehák Kálmán): *Političke borbe u Bačkoj i Banatu u vreme vladavine koalicije 1906–1909*. Novi Sad, 1987
- Dévavári Dér Zoltán: *A tudós tanár (Toncs Gusztáv élete és munkássága)*. Szabadka, 1972
- Dévavári Dér Zoltán: A kezdeményező. In: Dettre János: *Új partok felé*. Szabadka, 1979. 181–249.
- Hornják Árpád: *Találkozások–ütközések*. Fejezetek a 20. századi magyar–szerb kapcsolatok történetéből. Pécs, 2010
- Hornják Árpád: A szerb megszállás Baranyában 1918–1921. In: a Magyar–Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság Magyar Tagozatának honlapján: http://www.magyarszerbmult.hu/wpcontent/uploads/2011/04/Horny%C3%A1k_2010_9101.pdf (Letöltés ideje: 2012. június 21. 18:47.)
- Hornjik Miklós: *A Dél-Bácska története (1920–1929)*. Újvidék, 1985
- Kalapis Zoltán: *Életrajzi kalauz I–III*. Újvidék, 2002, 2003
- Kolozsi Tibor: *Szabadkai sajtó (1848–1919)*. Szabadka, 1973
- Kolozsi Tibor: *A szabadkai sajtó 1919–1945*. Újvidék 1979
- Arpad Lebl (Löbl Árpád): *Grđanske partije u Vojvodini 1887–1918*. Novi Sad, 1979
- Lőrinc Péter: *Bácskai polgári elmélet (1880–1920)*. Szabadka, 1976
- Németh Ferenc: *A nagybecskereki sajtó története (1849–1918)*. Újvidék, 2004

- Németh Ferenc: Egy régi lap törzsgárdájáról. A becskerekai Torontálról indulásának 120., napilappá alakításának 100. évfordulója kapcsán. *Magyar Szó*, 1992. március 7., 14., 21.
- Ruszoly József: *Dettre János és kora*. Szeged, 1994
- Ruszoly József: *A város és polgára*. Válogatott írások Szegedről. Szeged, 1999. 134–137.
- A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Budapest, 2004
- A. Sajti Enikő: *Bűntudat és győztes fölény – Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. Szeged, 2010
- Simonyi Mária: *A magyar politikai sajtó története 1918-ig a mai Vajdaság területén*. Tóthfalu, 2003
- Szeli István: *Utak egymás felé*. Újvidék, 1969
- Szűts Emil: *Az elmerült sziget*. A baranyai szerb–magyar köztársaság. Pécs, 1991

Levéltári források

F:047. Gradsko poglavarstvo – Subotica (1918–1941); (1901) 1918–1942 (1942)

Napilapok, hetilapok

Bácsmegyei Napló (1921–1922)
Bácskai Napló (1922–1923)
Somborski savremenik (1922)
Subotički glasnik (1926)

Balázs G. Árpád

Balázs G. Árpád festőművészről gyerekkoromban hallottam. Otthon gyakran szó esett róla, hiszen felesége és két gyermeke Palicson, a Fenyves soron, átellenben nekünk, a szemben levő házban lakott. Kisebbik fia, Géza, akit Öcsinek neveztek, gyakran vigyázott rám és sétáltatott.

Munkáival először 1958-ban Szabadkán, a Prokesch-féle házban levő kiállítási teremben kerültem szemtől szembe. Azt pedig már Bori Imre¹ és Gajdos Tibor² könyvéből tudom, hogy akkor hetven alkotása került bemutatásra. Festményei lenyűgöztek, később megismert alkotásai csakúgy.

Keveset tudtam róla. Később is csak az *Életjel Miniaturók*³ sorozatban megjelent

¹ Bori Imre: *Balázs G. Árpád*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1980

² Gajdos Tibor: *Képzőművészeti élet Szabadkán a két világháború között*. A szerző kiadása, Szabadka, 1977

³ Balázs G. Árpád: *Bolyongó paletta*. Életjel Miniaturók 5. A szabadkai Munkásegyetem kiadása, 1969

önéletrajzi írásának olvasásakor bontakozott ki előttem Balázs G. Árpád világa.

Személyes kapcsolatba majd csak 1980-ban kerültem vele, azután, hogy Szegedről két levelezőlapot⁴ és egy levelet⁵ küldött. Arról értesített,

⁴ 1. levelezőlap: „Magyar Szó” Szerkesztősége, Subotica

Redakcija „Magyar Szó”, 24000, Jugoszlavija

Tisztelt Szerkesztőség!

Kérem szíveskedjék idejében leközzölni Balázs G. Árpád műtermi kiállítása megnyitási dátumát. A kiállítás frankopanska 11. május ho 9.én Pénteken d. u. 5 órakor nyílik A kiállítást Duranci Béla műtörénész nyitja meg. Bemutatasra kerül számos régi és új műalkotás, különféle technikák megoldásában. Elfutársi üdvözlettel

Balázs G. Árpád
Szeged, 1980 április

A szegedi postabélyegző dátuma: 1980 IV 22

*

2. levelezőlap: T. „Magyar Szó” Szerkesztősége, Subotica

„Magyar Szó Szerkesztősége, 24000, Jugoszlavija

Tisztelt Szerkesztőség!

Kérem szíveskedjék az alábbi kulturális jellegű hírt lapjukban a megfelelő időben leközzölni. – Subotica frankopanska 11 számú házban levő műteremben május 9.-én Pénteken d. u. 5 órakor nyílik meg Balázs G. Árpád festőművész utolsó kiállítása, melyet Duranci Béla műtörénész nyit meg.

Erre a megnyitóra hívjuk meg a művészetet kedvelő és pártoló közönséget. A kiállításon bemutatásra kerül számos különböző technikával készült régi és új alkotás; festmények és grafikák.

Elvtársi üdvözléssel

Balázs G. Árpád festő és grafikus

1980 április 24

A szegedi postabélyegző dátuma: 1980 IV 25

Mindkét levelezőlapon a sorokat maga a művész húzta alá, az elsőn kék színű golyóstollal, a másodikon piros színű filctollal. Feltüntette feladóként lakhelyének címét is: Balázs G. Árpád Szeged Galamb u 16/B 6725

⁵ A borítékban küldött levél:

Tisztelt Főszerkesztő Néptárs !

Kérem szíveskedjék a mellékelt MEGHIVO-ra való hivatkozással az utolsó önálló kiállításom megnyitása dátumát lapjában leközzölni szíveskedjen/Subotica Frankopanska u.11/1980 május 9-én du. 5 órakor/

A kiállítást saját műtermemben rendeztem meg bucsuzási jelleggel, mivel magas korom/93 év/olyan dátum már, ami a befejezést sejteti... Kiállítással bucsuzni ohajtok a művészetemet étékelő közönségtől azzal,hogy bemutatom a legutobi években készült munkáimat /olaj, temprá,monopipia és metszetek/

Köszönöm szíves figyelmességét.

Elvtársi üdvözléssel:

/Balázs G. Árpád/

festőművész és grafikus

Subotica 1980. május 3.

A kiállítás nyitva naponta de.11-től 13-ig, du.16-tól 18-ig

A levelet, a levelezőlapoktól eltérően írógépen írta, s csupán az aláírása s. k.

hogy Szabadkán megrendezi utolsó kiállítását, amivel szeretne elbúcsúzni a képzőművészetét kedvelő közönségtől. Kérésének, hogy hírt jelentessünk meg a *Magyar Szó*ban, örömmel tettünk eleget.⁶ S. Kiss Ágnes fotóriporterrel felkerestük Frangepán utcai otthonában, a „házi” kiállítás színhelyén. Csatlakozott hozzánk Kopeczky László is.

Bejelentés nélkül érkezünk. Idősebb fia nyitott ajtót, akinél Szegeden lakott. Balázs G. Árpád éppen ebédelt. Abbahagyta az étkezést, és végigkalauzolt bennünket a két szobában, melynek falain régebbi és újabb grafikái, festményei sorakoztak. A valamikori gégeműtét következtében nehezen beszélt, mégis készségesen szólt minden egyes alkotásáról, ismertette mikor és milyen körülmények közepette születtek. Csodáltuk temperamentumát, szellemi frissességét. Megemlítettem, hogy Palicson valamikor Öcsi fia sétáltatott. Ez elszomorította, hiszen néhány évvel korábban halt meg kisebbik fia. Bántott, hogy megemlítettem neki a dolgot, s hogy hangulatán javítsunk, ismét az alkotásokra tereltük a beszélgetést.

Sokáig időztünk nála. Sürgettem is a kollégákat, menjünk, mert nyilván fárasztjuk, és az ebédet sem fejezte be. Valójában szívesen maradtunk volna, hogy hallgassuk érdekes fejtegetését, kimerítő válaszait a sok kérdésre, a szemet gyönyörködtető képei között.

S. Kiss Ágnes rendületlenül fotózott. Ekkor fedeztem fel, hogy a Mester portréja alatt egy régi, kopott fotel áll. Kitűnő alkalom arra, hogy itt is készítsünk róla fotót. Balázs G. Árpád szívesen tett eleget kérésemnek, és elhelyezkedett a fotelban.

Néhány nappal később, május 12-én ismét beállítottunk hozzá, hogy megajándékozzuk a róla készült fotókkal, valamint dedikáltassuk Bori Imre róla szóló könyvét. Örömmel újságolta, hogy a kiállítás látogatott, nem hitte, hogy olyan sokan kíváncsiak az alkotásaira. Neveket sorolt fel, hogy azokban a napokban kik fordultak meg nála.

– Ha Szegeden járnak, feltétlenül keressenek fel! – mondta búcsúzáskor.

Erre azonban nem került sor. 1981. szeptember 9-én Szegeden, kilencvennégy éves korában elhunyt. A Vajdasági Képzőművészek Egyesülete ezt gyászlapon jelentette be.⁷ Miután Szegeden elhamvasztották, október

⁶ Megjelent a Magyar Szó szabadkai oldalán, 1980. május 16-án.

⁷ Balázs G. Árpád
(1887–1981)

festő- és grafikusművész

Hamvainak sírba tétele 1981. október 15-én csütörtökön 15 órakor lesz a Bajai úti temetőben Szabadkán.

Örök kegyelet és tisztelet művészi alkotómunkájának és emlékének

A Vajdasági Képzőművészek Egyesülete

Ez a szöveg olvasható szerbhorvát nyelven is.

15-én Szabadkán, a Bajai úti temetőben helyezték el a hamvait tartalmazó urnát. Hozzátartozói, barátai, festőművészek és tisztelői vettek búcsút tőle. Életéről és munkásságáról több lap megemlékezett⁸, hiszen egyik fontos és meghatározó egyénisége volt a vajdasági festészetnek a két háború között, még akkor is, ha sokáig nem élt közöttünk. Az *Üzenet* folyóirat 1981. október–novemberi kettős számában Lévay Endre írt méltatást róla, akkor jelent meg S. Kiss Ágnes felvétele is. Feltehetően ez volt az utolsó fotó a Mesterről.

⁸ *Alkotásai a való világot tükrözik (Eltemették Balázs G. Árpád festőművészt)*. Magyar Szó, 1981. október 16.

In memoriam Arpad G. Balaž (1887–1981). Subotičke novine, 1981. október 9.

Ács József: *A modern művészet kezdetei Vajdaságban (Balázs G. Árpád életműve)*. Magyar Szó, 1981. október 18.

What is Europe?

Végel László: *Bűnhődés*. Naplóregény. Noran Libro, Budapest, 2012

„Egy igazi európai mindig bűnhődik” – ízelgetem Végel László legújabb kötete címadó szövegének egyik szentenciáját, miközben megyek, gyűröm magam alá, mint valami agyonhasznált, rongyos szőnyeget a nyolcadik kerületi Népszínház utca aszfaltját. Közben azon gondolkodom, mitől válhat az ember európaivá, s hogy kell-e európaivá válnunk. Mert nyilvánvaló, hogy *a bűn nem lesz könnyebb*, de talán a bűnhődés mikéntje más. Talán, mondom, mert nem tudhatom; én sem vagyok európai, addig bizonyosan nem is leszek, amíg napi rutinként közlekedek ki-be a Balkán herpeszes száján át; mert a Balkán kiköp, de Európa nem fogad be. Nem tehetek mást, visszamászom hát a Balkán szájába, támadást intézek nyálkahártyája ellen, mire újra kint találom magam egy idegen, majdnem-Európában.

A *Bűnhődés* című naplóregény egyes fejezetei is erről szólnak: a ki- és belépésekről, az utazásról. Olyan valós, de egyben imaginárius teresülések, fantomvilágok között, amelyeket a történelem úgy címkézett: Balkán, (Kelet-Közép-)Európa, Osztrák–Magyar Monarchia, Jugoszlávia. Valósak, hiszen „lenyomatuk” van, és mégis bizonyos fokon kívül helyezkednek a valóságon, létezésük folytonosan megkérdőjeleződik, mivel nem tudjuk őket pontosan definiálni. Nehéz lenne például megmutatni, hol húzódnak a Balkán határai, mint ahogyan arra a kérdésre is nehéz választ adni: *What is Yugoslavia?* Mégis ezek a megválaszolhatatlannak tűnő, ámde megválaszolható kérdések képezik a történelmünket.

Végel könyve egy nagyon precíz szelekció eredménye, melyben az életmű korábbi darabjai – úgymint a kötet nyitószövege, a *Nach Berlin...*, amely korábban a *Lemondás és megmaradás* című esszékötetben, valamint a *Hontalan esszékből* ismert *What is Yugoslavia?* – az új szöveggel (írhatnám,

hogy a tulajdonképpeni *naplóregénnyel*) együtt új horizontokat nyitnak az Európáról való gondolkodás számára.

Az előbbieken említett válaszkérés/válaszadás apropóját itt a Berlinnel való találkozás(ok), az európai kultúrával való szembesülés adja. Hiszen a perem felől közelítve az utazó azt látja, hogy Európa megmaradt zárt övezetnek, így mind a mai napig igaznak bizonyul Kalász Márton kötetcímadó meghatározása¹ is, mely ugyanakkor csak egy bizonyos történelmi korszakot kívánt így meghatározni. A falak ott állnak, anyagtalanul is, és kijelölik Európa peremvidékének határait; „láthatatlanok és ledönthetetlenek”. Végel László elmékedéseiben hangsúlyos szerepe van a centrum és a periféria konfliktusának és annak, hogy ezt a konfliktust hogyan éli meg az egyén. Ez egyfajta kettős perifériaszemlélet, kettős rétegződés, amely egyrészt kifejezi a kisebbségnek a többségi nemzethez való viszonyát (kentaurságunkat, ezt a levetközhetetlen *jugomadjarságot*). Másrészt jelenti a balkániságot mint predesztinációt; mintha valami felsőbb hatalom rajzolta volna homlokunkra ezt a jelet, mely örökre eltávolít bennünket, a „félíg és mindig gyanús európaít” Európától. Ezáltal válunk sorstalan európaivá, s érzünk honvágyat egy nem létező haza iránt.

De mit is jelent ez a *sorstalan európaiság* a mindenkori kisebbség szempontjából? Európa nem képes definiálni a kisebbség fogalmát, és egyféle módon tudja áthidalni ezt a problémát: úgy, ha nem vesz tudomást arról, hogy létezik bármilyen értelemben vett kisebbség. Szinte megszállottan lelkesedik a kategóriákért, azért, hogy valamit tökéletesen le lehessen írni – és épp ez a baj a kisebbséggel, hogy nem kategorizálható anélkül, hogy ezt mint individuum ne sínylené meg. Európa számára a kisebbségi ember furcsa mitológiai lény (kentaúr), akire egyetlen rendszerező anatómia sem passzol. Az egyén egyedüli esélye arra, hogy európaivá váljék, ha elveszíti igazi énjét, ha álarcot ölt magára – ez az álarc maga az úgynevezett „európai identitás”. Kényelmetlen, szorít, de mégis ez jelenti számára a szabadságot.

Jugoszlávia alkonyát is ez jellemezte: maszkírozás és feltárlkozás, beöltözés és kivetkőzés. De ugyanezt jelenti ma is minden egyes európai határátlépés. Szemléletes példa erre a *Bűnhődés* című szöveg harmadik fejezetében közreadott *road movie*, ahol – a cáfolatát kapjuk Claudio Magris azon gondolatának is, miszerint nálunk az egyes nemzetek „úgy élnek egymás mellett, mint a galambok” – a

Berlin felé robogó busz és utazóközönsége valójában olyan, mint egy társadalmi makett, mondhatnánk, mint egy mini Jugoszlávia, amely konkrét és metaforikus értelemben is belép Európába. Az utasok egymás közötti vitái társadalmi-kulturális konfliktusok, amelyekre aligha jelent megoldást a „hatalmi szervnek”, azaz a busz kalauzának a reakciója, aki az egységes nemzeti tudat megerősítésének céljából szerb turbófolk nótákat bömböltet, és később sem áttallja megjegyezni, midőn az utasok egyike nehezményezi ezt: „Egy macedón kussoljon, és legyen boldog, hogy Cecát hallgathatja.” A demokrácia is így érkezett el hozzánk (módosítva némiképp Végel mondatát): „terepszínű egyenruhában, felfegyverkezve”, közben egy ismert Ceca Ražnatović-slágert dúdolván, hogy azután hosszú időre eszünkbe vessük a törvényt: „szerb buszban csak szerb dalokat énekelnek”.

A busz kalauza azonban más szempontból is érdekes lehet számunkra, hiszen ő az, aki rendkívül frappánsan leképezi a korábban már említett centrum-periféria problematikát a buszutazás-metaforában: az utazó minél közelebb kerül a centrumhoz, annál tisztább, higiénikusabb Európa tárul fel előtte. A centrumhoz képest Magyarország is peremvidék – a Balkán szája, ahogy neveztem volt –, ahol csak megfontolt, erős idegzetű embereknek tanácsos az illemhelyet látogatni, szemben például Hollandiával, ahol a tökéletes szagelszívók eltüntetik a társadalom bűzét. Kérdés azonban, hogy ebben az összefüggésben a busz zsíros üléseivel, fülledt levegőjével mit hivatott szimbolizálni? Jelentheti az aktuális szerb valóságot, amelyet még mindig bejár a kései Jugoszlávia megfáradt levegője, amit egy istenért sem lehet kiszellőztetni, s ami mégis egzotikumként hat az európai ember számára, természetesen, csak abban az esetben, ha a megfelelő dózist kapja belőle.

Talán túlzó az állítás, mégis úgy tűnik, Európának csak azokra van szüksége, akik hajlamosak a metamorfózisra, arra, hogy felvesgyék az általunk korábban már említett álarcot, akik már a Berlin felé közeledő buszban, félúton átválnak a *Tarzan-németre*, lassan, módszeresen kibújnak a nyelvi identitásnak nevezett nehéz, molyrágta gúnyából. Egyedül a gondolkodó ember érezheti magát Európa fattyújának, mert egyedül ő érzékeli önnön helyét ebben a rendszerben, amit Európának, vagy sokkal inkább Európán-kívüliségnak nevezhetünk. Akinek az arcára tapadt az álarc, az nem kérdez, nem vádol; boldog önkívületben éli a zabigyerekek életét. Vele ellentétben,

a gondolkodó ember vállalkozik arra, hogy a maga „kentaur nyelven” feltegye a kérdést: *What is Europe?* És pontosan tudja, hogy e kérdésre a válasz nem a márkás csokoládék aranyszínű sztanioljába csomagolva keresendő, hanem a láthatatlan Fal vakolata mögött, s hogy onnan csak egy módon hozható elő: „durván meg kell nevezni a maradó megnevezhetőt”. És Végel László ebben nagyon jó.

Esszék, kritikák, tanulmányok tárolása

Spiró György: *Magtár*. Magvető, Budapest, 2012

A magtár gabona tárolására való helyiséget jelent, a cikket és tanulmányokat tartalmazó könyv címében azt jelenti, itt egy fedél alatt olvashatók a szerzőnek az elmúlt évek során, 2004 és 2012 között készült írásai, azok az írások, amelyek Spiró Györgynek más, főként szépirodalmi művei mellett íródtak, de legtöbbször nem függetlenül akár a regényektől és elbeszélésektől, akár a drámáktól, aminek meggyőző bizonyítéka a kötet egyik kivételesen alapos tanulmánya, a *Hogy győznek a provinciák* című, ami nem más, mint az írónak a Mindentudás egyetemén elhangzott előadása írott változata, amelynek tárgya szoros összefüggésben van Spiró nagyszabású, itt annak idején ismertetett regényével, a *Fogsággal*, de nem a regényről szól az előadás, „azt el lehet olvasni”, mondja az előadó, hanem arról, hogy „miért és hogyan szoktak győzni a szuperhatalmak által meghódított népek, és ennek mi a következménye”, majd előadásának, írásának módszeréről mondja, hogy „[s]zóhasználatom a mai politikai szóhasználatot követi, a történelem a mi mai problémáink szempontjából, nem pedig önmagában érdekel, de nem akarok a mai korból visszavetíteni semmit”. A regény „az időszámításunk szerinti I. században játszódik a Római Birodalom területein”, az előadás írott változatában pedig, mondja/írja Spiró, „[a] római császárkor tanulságait szeretném a magunk számára levonni”. Tárgyában összeér tehát regény és tanulmány, formájában azonban, természetesen, különbözik a kettő, amaz láttatja az időszámításunk szerinti I. évszázad világát, emez előadja, mégpedig nem alap kutatások szerint, hanem annak alapján, amit a szerző erről a korról másoknál elolvasott. A két beszédmód alapvető különbözőségéből következő eltérés ellenére a két írásmű tétje azonosnak mondható. Sem az egyiket, sem a másikat nem a történelem mint olyan érdekli, azt meghagyja az alap kutatásokat végző történészek

számára, hanem azok a tanulságok, amelyek a régi korok történetéből a mára vetítve levonhatók. Nem nehéz az előadásból kihallani a Római Birodalom és az ez idei birodalmak széthullásának, felszámolásának eseteit, de természetesen nem közvetlenül és nem szó szerint, mert mind a regényíró, mind a regény tárgyát feldolgozó tanulmány szerzője, nem a példázat fogásaival él, még csak az allegorizálás eszköztárával sem, hanem a regényben világot teremt, jól látható és erősen megalapozott epikai világképet, s ezt kínálja olvasásra, míg a tanulmány szerzője a történetek közötti összefüggésekre figyel, arra, hogy miként következik az egyik történetből a következő, és hogy ez a sor végül is hová vezet, ezúttal a Római Birodalom és más birodalmak összeomlásához. Az, hogy a kérdéseit közvetve, ismert vagy kevésbé ismert történetek meg művek alapján teszi fel, és válaszadása is ezen művek és történetek körülírásán meg megértésén alapul, régi és közismert eljárása mind tanulmány-, mind regényírónak; a módszerben nincs újdonság, ám éppen az a körülmény, hogy Spiró ezt ilyen nyíltan vállalja meg közli, teszi az ő írásait, regény-, cikk- meg tanulmányírását sajátossá és egyénivé, sokszor vitathatóvá is.

De fel kell figyelni ebben az írásmódban és szóhasználatban arra is, hogy Spiró nem menekül az aktuálistól, az éppen mosttól, hanem bátran néz szembe az időszerűvel, bátran kérdez rá az éppen most történőre, mindarra, ami nap nap után felmerül és sokakat, nemcsak az író, foglalkoztatja. Ilyen a szerzőnek a *Könyvkritika a Luzsnyánszky-dossziéről* című írása, Molnár Gál Péter neves színikritikus ügynöki jelentéseiről. Már évek óta készülnek az elmúlt rendszerben jelentő ügynököket megnevező listák és írások, nagyon sokan szerepelnek ezeken a névsorokon, egyes nevek feltűnése meglepetést keltett, M. G. P. – így nevezi írásában az ügynök-színikritikust Spiró György, mások is csak így hívták és nevezték – nevének megjelenése is feltűnést keltett, majd pedig megjelent egy válogatás az ügynök jelentéseiből, erről írt kritikát, bár senki sem kérte fel rá, s Spiró György közben azt a cinikus kérdést is felteszi, hogy kinek jár a könyvért a honorárium... Persze nem mentegeti az ügynököt, az ügynöki jelentésekre nincs mentség, még akkor sem, ha mint M. G. P. esetében, mentségül lehet felhozni, fel is hozza Spiró György, hogy jelentéseivel a színikritikus a felsőbb vezetésnek üzentgetett, mert talán jogosan hihette, hogy jelentései, túl a közvetlen megbízókon, a magas vezetőkhez is eljutnak... A kiadás, ahogy Spiró György mondja, nem teljes, egyszer majd talán sor kerülhet a teljes gyűjtemény kiadására, de végső soron ez sem változtat azon a megítélésen, hogy az ügynöki jelentések írójának kijár az erkölcsi megbélyegzés és büntetés, még akkor is, ha – miként Spiró megállapítja – nincs nagy különbség M. G. P. ügynöki jelentései és M. G.

P.-nek a pártlapban közölt, amúgy tiszteletre méltó színikritikái között, lényegében ugyanazt írta az újságba, és ezzel nevet szerzett magának, mint a jelentésekbe, mégis megbélyegzést érdemel, mert – miként Spiró írja a nem megrendelésre készült kritikában – „Ez mégiscsak besúgás, annak minden pusztító erkölcstelenségével.”

Spiró György dráma- és regényíró, olyan nevezetes regények szerzője, mint a *Fogság*, a *Messiások*, a *Tavaszi Tárlat* – hogy csak a legújabbakat említsem, s azokat, amelyekről itt már beszélhettem, meg a szintén itt ismertetett *Kémjelentés* címet viselő novelláskötet – mindennekfelett nagy és elszánt olvasó is. Ez nemcsak abból derül ki, hogy mindent elolvasott, amit el lehetett olvasni az időszámításunk szerinti I. évszázad világáról, meg hogy elolvasta a besúgó színikritikus jelentéseit is, hanem a *Magtár* című legújabb kötetének szinte minden írásából ez derül ki, ami egyfelől azt bizonyítja, s ezt mifelénk, a provinciában, nem mellékes hangsúlyozni, hogy nem árt meg az írónak, ha sokat olvas, másfelől pedig arról is szól, hogy maga az olvasás, az olvasás művelete mindvégig foglalkoztatja az író. Hogy miként kell olvasni, arról a Kardos G. György regényeiről szóló rövid írása végén beszél Spiró, amikor azt mondja, „Kardos szemléletét nem lehet tanulni, nem lehet utánozni, így csak ő látott, az emberi jószágra ennyire érzékenyen. Minden tragikus mélység benne van, semmi, ami emberi, nincsen eltagadva, és mégis fénylik, mégis melenget. Csak szem kell hozzá, hogy észrevegye. És úgy kell olvasni, ahogyan ma kevesen szoktak, mert azt hiszik, nincs rá idő. Lassan, tűnődve. És persze reménytelenül.” A „lassan, tűnődve” József Attilára megy ki, jól tudjuk, de a „reménytelenül” is; így kell olvasni, nemcsak Kardos G. György regényeit, más regényeket és írásokat is, nem állom ki, hogy ne ismétljem meg, „lassan, tűnődve” és persze „reménytelenül”. Más helyütt is beszél Spiró György az olvasásról. Azt mondja *A Lélek* című írásában, hogy „[i]degen nyelven lassabban, így figyelmesebben olvas az ember, ahogy az anyanyelvén is illene voltaképpen. Idegen nyelvű szöveget nem lehet átlósan habzsolni, minden szót, minden betűt, sőt szóközt is el kell olvasni.” Megint másutt arról ír, hogy „[a]z olvasó nem szokott figyelni, erőfeszítés nélkül szeret az élményhez jutni. A befogadói lustaság igazi terepe a színház, amelyet – több évezred tanúsítja – az analfabéták is tudnak élvezni. A nehezen olvasható regényt színpadra kell állítani, hogy megértsék.” Ehhez persze hozzá kell tenni azt, amit az emlegetett Mindentudás egyetemén elhangzott előadásában mondott Spiró György, hogy a regényt azért el lehet olvasni. Nem vagyok biztos benne, tanári tapasztalatom mondatja velem, hogy a színpadra vitt, vagy megfilmesített regény az olvasók toborzására is szolgál. Éppen ellenkezőleg, filmek és színpadi adaptációk után külön kell kérni, hogy

olvassák már el a regényt, mert máskülönben úgy járunk ezzel, mint azzal a diákkal, aki azt találta mondani, amikor szóba került egy regény, hogy nem olvastam, de tudok róla beszélni...

S azon sem kell meglepődni, hogy Spiró György, a neves színpadi szerző, aki élete során többször volt dramaturg, majd nagy rendezők mellett, mint például a színész Major Tamás, akiről szép portrét rajzolt az író, segédrendező, a színházról meg a színpadról némi malíciával szól, amikor azt mondja, hogy a „befogadói lustaság igazi terepe a színház”, s ehhez nyugodtan hozzá lehet adni a filmet is. A kötet színházról szóló első, akár mottónak is vehető írásában Spiró arról beszél, hogy „[k]ora gyermekkorától kezdve mindenki mesékre vágyik. A legegyszerűbb, ha valaki hangosan mesél, akkor olvasnunk se kell tudni; még jobb, ha színjátékot nézünk; akkor se kell olvasni, és a színészek játékával nem tudunk betelni. Azoknak a koroknak, amelyekben az írástudatlanság még – vagy már – általános, a színházak a nyertesei.”

Nem túlzás, ha azt mondom, Spiró György *Magtár* cím alatt összegyűjtött írásai voltaképpen az olvasásról szólnak, az olvasás tárja fel előttünk a múlt titkait, az olvasás tesz róla, hogy értsük, vagy legalábbis elviseljük az újabb történeteket, az olvasás vezet el bennünket soha nem látott vidékekre, az olvasás ismertet meg bennünket soha nem látott emberekkel és lényekkel, az istennel és a sátánnal, az angyalokkal és a latrokkal... Az a sorozat, amelyben Spiró György huszonnégy magyar regényről szól röviden Eötvös Józseftől és Jósika Miklóstól kezdődően Jókain át Móriczig, azt bizonyítja, hogy az író Spiró György nagy olvasó is.

Emlékek és vágyak labirintusa

Dunajcsik Mátyás: *Balbec Beach*. Tizenhárom távoli történet.
Libri Kiadó, Budapest, 2012

Dunajcsik Mátyás köztudottan Proust-rajongó, s ha kezünkbe vesszük a második kötetét, a cím máris *Az eltűnt idő* egyik helyszínét idézi meg. S ha valakiben ez esetleg mégsem sejlett volna fel, akkor a könyv mottójaként ismét Proust-intertextus. A *Balbec Beach*, a fiatal szerző kötete olyan művészi kompozíció, melynek soraiban az irodalmi-művészi hagyományok hidat képezve ívelnek át és kötnek össze korokat, színhelyeket, hősokeket. A többszólamú történetek alapja az emlékezésfolyamat, mely egységben tartja a szövegeket. A novellákat tartalmazó könyv alcíme (*tizenhárom távoli történet*) a távlatokra utal, elmozdítva ezzel az olvasó elvárásai horizontját egy olyan irányba, ahol a képzelet intenzitása lesz a fő szempont, mind szövegsszervező szinten, mind a befogadást illetően.

A Balbec Beach-i rejtélyes tér és helyzetpozíció szoros összefüggésben áll a kötet mottójaként olvasható Proust-idézettel. Az itt felidézett mottóbeli gondolat a vágy és térdimenziók határait feszegetve vezeti be az olvasót egy olyan világba, amely a (hon)vágy nosztalgikus színeivel szövö át a jelen világát. A szerző Novics Jánosnak adott interjújában is megfogalmazva: „Balbec konkrét hely helyett nekem inkább egy szemlélet, gyűjtőfogalom, aminek rengeteg köze van a mai világhoz, és a belőle megszerzett tudás alkalmazható is a mai életünkre – ahogy ezt a könyv címe is sugallja azzal, hogy Balbec mellé nem francia szó, hanem az angol *beach* került, jelezve ezzel a tegnap és ma, múlt és jelen együttállását.”

A címadó novellában imaginárius térré és időképzetté formált hely az árnyalt érzékelhetőség (a szobába áradó friss, sós levegő; a tenger; a pin-

cérek kísérteties léptei) szintjén ragadható meg. Balbec Beach időszakos szemantikai struktúrával rendelkezik, a helyet el lehet hagyni, s lehetséges a visszatérés is.

A könyv játszadozik az idővel, a diskurzusokkal, a magánéleti és a családi eseményekkel, történelemmel, művészetekkel, alkotókkal és hőseikkel... Kimondott s rejtett irodalmi és más művészeti hagyományok szövevényes hálója vezet végig bennünket a történeteken, hiszen ahogyan a *Köszönetnyilvánítás* is hangsúlyozza, „az irodalom, mint minden más kulturális tevékenység, csapatmunka”. S amit fontosnak tart hangsúlyozni a kötet: az irodalmi hagyomány átörököthető, fenntartható, személyes jellegűvé tehető. Jól példázza az utóbbi felvetést az *Átkelés a Lidóra*. Az olvasással létrehozott tudattartalmak és a személyes léttapasztalat találkozása figyelhető itt meg, amikor az elbeszélő elvárásai horizontja saját Thomas Mann-olvasatból származik. A Dunajcsik-novella körüljárja a *Halál Velenében* egyes szövegszervező elemeit, felidézve a látványelemek mellett Gustav Aschenbach személyét is.

A múlt jelenségeinek hiányossága s azok megőrizhetőségének megkérdőjelezése, az eltűnt idő igazságainak viszonylagossága, valamint hogy „idegenek vagyunk a saját múltunkban” kapcsán eszünkbe juthat a freudi gondolat, miszerint a jelenségek nem konstansak, de az emlékképek és tapasztalatok útján azok mindig képesek rekonstruálódni. A kötet hőseinek múltba történő visszatérése elsődlegesen asszociatív tevékenység, s legtöbbször a tudati és (lét)érzéki folyamatokban jön létre. A múltba történő utazás azonban sokszor akadályba ütközik. Próbálkozások, elvarratlan szálak, meg nem tapasztalt pillanatok és kimondatlan vagy meg nem hallgatott szavak, melyeket már elhomályosít a feledés, veszteségélményként jelennek meg a szövegek szintjén.

Az eltűnt idő problematikájának kiindulópontja leginkább személyes jellegű a történetekben, ahol az egyes ember múltja válik fontossá. A szubjektum számára az emlékek felidézésével teljesedik ki a jelen világa, vagyis a személyes emlékezet leginkább a múlt hiányzó szegmenseinek rekonstruálására és megtapasztalására irányul, de hangsúlyozni kell, hogy legtöbbször sikertelenül. Kiemelhető ezek közül *A láthatatlan Budapest*, ahol a családi múltat kereső, és az apát már csak halála után megtaláló nő emlékezete a városi látványosságokkal is párosul. A várostapasztalat szintjén az egykori fejlődés és az azóta romossá változott jelen dimenziói találkoznak („A szemben lévő Bölcsészkart néhány éve újjították fel, de ez nem változtatott sokat az összhatáson: egy megfeketedett és elhanyagolt romvárosban álltunk, amit százharminc évvel ezelőtt valakik egyszer felépítettek, aztán

a sorsára hagytak. Azóta mindenki csak lakik benne, túlélni próbál, talpon maradni, megtalálni az optikát, amin keresztül Budapest még elviselhető”, 51). A városlátványokban megmutatkozó időtágasság a kötet több novellájára is jellemző.

A képzelet és a valóság találkozása olykor kiábrándító lehet. A *Formalin* az ötvenéves, jelenleg Berlinben élő magyar–német író személyes fiataalkori emlékeinek a felidézése is, mely nem marad meg a múlt lezártágának szintjén, hanem kilép abból. A felszínre törő emlékekből kiindulva Zombor úgy gondolja, hogy az újrálátott Nikolett, a valamikori menyasszonya még most is szenved miatta. Az emlékéradatokat továbbgondolva a jelen és jövő szegmensein („Vajon van-e férje, otthona és családja a most oly távolinak tűnő Budapesten, ami mellől valami mondvacsínált indokkal megszökött egy hosszú hétvégére, hogy újra találkozzon vele, Zomborral? Vagy lehetséges-e, hogy már el is vált, a gyerekei lassan kirepülnek, és azt reméli, talán az ifjúságát is visszakapja, ha egykori lovagjával újrakezdi? Zombor agyán hirtelen átfutott, milyen kár, hogy nincsen saját lakása Bécsben. Aztán, hogy már egyáltalán nem gyerek, a hotelszobáját pedig annak rendje és módja szerint tisztességesen kifizette, szóval neki senki ember fia ne mondja meg, kit visz vagy nem visz fel a bérelt szobájába, ha úgy tartja kedve.”, 197) a csattanó akkor bontakozik ki, mikor Márta, a másik szerelme is váratlanul megjelenik, s Zomborban tudatosodnia kell annak a ténynek, hogy a két nő szerelmes egymásba. Az ezzel való szembesülés hozza el Zombor számára a magányra és idegenségérzetére való ráeszmélést. Az én-elbeszélők szinte mindegyike rendelkezik egy utólagos bölcsességgel, egy konzekvenciával, mielőtt továbblép. A történet(ek)ben megjelenő emlékező és felidéző mechanizmusok tehát szerepet vállalnak az éntudatának kialakításában: „Zombor ekkor jött rá, hogy miben tévedett. Hogy az üvegfal valóban ott emelkedik közte és valaha volt szerelmei között; csak éppen ő maga az, aki mintegy húsz éve, egy »BERLIN« feliratú üvegcsében ül nyakig formalinban, és tehetetlenül néz, belülről kifelé” (198). Megteremtődik ezáltal annak a lehetősége, hogy a középkorú férfi egyazon időben éljen és meg is értse életét, vagyis a személyes téridő kitágul.

Az identitástudat problematikussága az *Apám könyvtárában* az irodalmi hősök alakjait magukra öltő pszichiátriai betegeknél is kimutatható. A betegek az utánpótlás mechanizmusával örökölték át az irodalmi hősöket a jelenbe: „...másnap két nimfomániás betegünkől tökéletes Emma Bovary és Merteuil lett, ám megdöbbenő módon sem az öngyilkos

szándékra, sem a fekete himlőre utaló jeleket nem sikerült rajtuk felfedeznünk. Mintha már olvasás közben túlestek volna mindenén, most jól nevelt és kifinomult kísértetekként üldögéltek a társalgó ablakmélyedésében” (114). De megemlíthető a személyiségzavarral fenntartott irodalmi hősök életben tartása a *Szex és irodalom avagy a műfordító hosszúnapja* című novella kapcsán is, amikor az elbeszélő Flóra irodájában „mindig Tonio Krögernek érezte magát, aki éppen Lizaveta Ivanovnához érkezik teára” (71).

A szubjektumban jelentkező kettősség kapcsán felmerülő kérdésre, miszerint megvalósítható-e az egyén számára önmaga a múltja nélkül, talán az *Apám könyvtárából* kiemelt szegmens válaszol: „én pedig úgy éreztem magam, mintha nem is egy Istentől elhagyott szanatóriumban élnék egy csapat elmeháborodottal, hanem egyenesen apám fejében” (114).

A személyek és tárgyak, épületek, városok kapcsolata fontos diskurzusai a kötetnek. Több esetben a személyes múlt egy-egy töredéke csupán ezek révén örökíthető át: „amit most próbáltam meg újratanulni, ahogyan apámat is, a hátrahagyott emlékek és tárgyak szemétdombján kotorászva” (*Berlin alatt a föld, 171*). Az egyéni értékek ilyen jellegű töredékességének megőrzése a tenniakarás ellenére mégis a tehetetlenséggel találja magát szemben.

Ami elmúlt, azt leginkább az elhallgatás, a valamiféle hiány járja körül, s így a múlt hiányzó láncszemei mozgásban tarthatják a jelent. Jól érzékelteti ezt *A Herrgottssohn-portré*, amikor az elbeszélő egy olyan gyermekkori emléket idéz fel, amelynek részletei azóta is rejtve maradtak előtte. Az elbeszélő akkor egy fantáziatörténettel egészítette ki az általa nem ismert részleteket, vagyis, hogy miért készítettett magáról fényképet a vak Herrgottssohn Gellért. „Tulajdonképpen csak most, jó néhány évtizeddel később jöttem rá, hogy az a félbeszakadt vasárnap délután csinált belőlem író, aki egész életében mással sem töltötte az idejét, minthogy az elméjében őrzött, jól-rosszul sikerült pillanatfelvételek mögé igyekszik kitalálni valami elfogadható történetet” (235). Az utóbb említett novella a hiány problémaköréből kiindulva még arra is rámutat, hogy a jelen tükrében a tárgyi emlékek elferdíthetik a múlt valóságalapjait. Bizonyítékok erre a retusált fényképek, melyek a manipuláció egyik fontos eszközei lehetnek: „aprólékosan és részletesen bemutatta Szívnek azt, amit a fényképezés csak úgy hívnak maguk között: *retus*. A bibircsókokat, ráncokat, keléseket a frissen fotografált arcokon, a zsiluttpengével karcsúsított derekakat, az utólag kipótolat fogakat, egy-egy kevésbé sikerült mosolyban,

végül pedig kegyelemdöfésként az ötvenhét éves Bajor Gizit retus előtt, és után” (229).

A *Berlin alatt a föld*, a kötet közepén álló novellaként, már vizuális megjelenési formájával is kiemelkedik a többi szöveg közül. A mexikói Plinio Ávila (kivel a szerző együtt volt ösztöndíjas Berlinben) metró- és állomásrajzai szolgálnak alapjául a szövegnek. A hős szubjektív monológja kitűnően párosul a villanásképeket felmutató rajzokkal, megteremtve ezáltal együttesen azt a képzetet, hogy a hős valóban a metróon utazik, s a gondolataiba merülve a látványból csak a töredékekre figyel.

Az említett novella nem csak címével, de a rajzokhoz járuló néhány mondatnyi szövegtartalommal is többszörösen utal a jól ismert Wim Wenders-filmre (*Der Himmel über Berlin*). Az emlékezésfolyamat elindítója itt az a telefonhívás, amely az apa halálát jelenti be. Az apa emlékeinek az elvesztéséből adódó hiányosság problematikussága meghatározó struktúrája a történetnek („mintha a saját fejében kutatnék apám nyomai után”, 134). Az apa emlékeit próbálja keresni a metróon utazva, de a felejtés és elmúlás itt is erősebbnek bizonyul. Az így keresett emlékek által bontakozik ki Berlin történelmi mélypontja, melynek az apa is részese volt, hiszen neki kellett a kísértetállomásokon átvezetnie a metró. A történetek hősei gyakran nem tudnak/akarnak kilépni a múlt vonzásköréből, láttuk ezt a már idézett *Formalin*-részletben, s ez tapasztalható az apa esetében is: „a fejében emelt falak erősebben tartanak, mint a vasból és betonból felhúzott határsáv” (175).

Az itt megjelenő idő kapcsán a személyes időtapasztalatról és átmenetről alkotott gadameri léphet működésbe: a megszűnő és az új emlék közötti átmenetet azáltal tesszük belsővé, hogy megemlékezünk arról megszűnésében. A metró vezető apa emlékeit is ezáltal próbálja megragadni és sajátjává tenni az elbeszélő.

Az apa emlékeinek a megőrzése és hagyományozódása több novellának is a visszatérő mozzanata. Az egyéni múlt véges, s ebből csak a legendásítás esélye adhat kitörési lehetőséget. Az emlékező narrátor az emlékfelidézéssel és a menetjegyekre rajzolt metróábrákkal hozzájárul egy olyan személyes mítoszteremtéshez, melynek középpontjában a metróvezető apa áll: „Abban a két hónapban, amit apám halála után még Berlinben töltöttem, átvettem tőle a véget nem érő metróutak szokását, mintha ez is csak tárgy vagy ruha lenne, amit tőle örököltem, és most én hordanám” (160). Ennek kapcsán érez késztetést az elbeszélő az utánzásra, jelen esetben a metróon való cél nélküli utazásra, melyre a megőrzés folyamatában van szüksége.

Az apa legendásítása érhető tetten a már említett *Apám könyvtára* kontextusban is.

Az apa szavaiban, melyben a metróállomásokat nem a Pokolhoz, hanem a Purgatóriumhoz hasonlítja, hangzik el a várakozási helyzetpozíció, amely a kötet más történeteinek légkörében is felfedezhető: várni egy régi találkozássra, az igazságra, a Másikra, a pillanatra...

Plinio Ávila a hétköznapi világból kiragadott tárgyakat és eszközöket megjelenítő grafikái illusztrációkként vannak jelen a kötetben. A szerző játékos, és ironikus humorral, nem mellőzve a gyakori öniróniát sem, beszél elmúlt korokról, lezárult időszakokról, közben pedig a mai aktuális diskurzusok kerülnek előtérbe. Gondolhatunk az *Elefánt* című novellára, ahol a kortárs művészet problematikája áll a középpontban, vagy az oly sokat tárgyalt fordítás nehézségeire (*Szex és irodalom avagy a műfordító hosszúnappja*). A művészet és a hétköznapiak szoros összetartozása érhető tetten a *Piccolo Nivico* textusban, amikor Kárló bácsi arról a tervéről beszél, hogy „a gömbtévé képcsővébe felépíti Nam June Paik 1974-es installációjának kicsinyített mását: ezen egy bronzból készült Buddha-szobor ült szemben a saját, zártláncú televízión felvett és eléje vetített képmásával” (217). A történetekből nem hiányoznak a váratlan fordulatok sem, krimi-jelleget adva ezáltal egy-egy írásnak (*A láthatatlan Budapest*). Radnóti Sándor ÉS-ben megjelent kritikája (Filozopter az irodalomban. LVI. évfolyam, 29. szám, 2012. július 20.) már utal a szövegekben megjelenő írói önreflexiókra, retorikai minimalizmusra, szcenírozásra.

Áradnak a történetekből a legindividuálisabb érzelmek, legyen szó barátságról, szerelemről, melyek olykor a szexualitást sem mellőzve jelennek meg. Az érzelmi és testi kapcsolatok megvalósulása leginkább az azonos neműek közös élménye.

A történetek több helyszínen játszódnak: Párizs, Berlin, Budapest, Bécs, Velence..., de játszódhatnak bárhol a világon. A könyvet becsukva már érthető az a titokzatosság, amit az újra megtekintett fedőlap normandiai képe áraszt: egy tengerparti táj a sátrak külön kis világával, melyek csupán kívülről egyformák. S ha a kötet végén az újraolvasás gondolatával kacérkodunk, mert honvágyat érzünk a Dunajcsik-féle eltűnt idő iránt, akkor ott van Balbec Beach az interneten is. Olykor valamivel kisebb, máskor pedig nagyobb intenzitással áradó hangulattal. Hiszen a szellemi-földrajzi kalauzként működő térkép bejelölt városaira kattintva a kinyíló ablakok olyan utazásra hívják az olvasót, melyben a szövegek kapcsolatba lépnek más médiumokkal: zenével, képpel, filmrészlettel.

Balbec Beach csupa rejtély, mely a történetek mentén körvonalazódik motivikus hálóként, olykor közel hozható, olykor pedig megragadhatatlan titokzatosságában. Egy olyan határsávként működő szemlélet, ahol nemcsak a szilárd talaj és a hullámzó tenger találkozik, hanem képzelet a valósággal, jelen a múlttal, közeli a távolival, Proust Freuddal...